

ВОЛОДИМИР РАДЗИКЕВИЧ

НІЧ

ПРОМІНЦУЛА

ВОЛОДИМИР РАДЗИКЕВИЧ

НІЧ ПРОМІНУЛА

Youth Library No. 1

VOLODYMYR RADZYKEVYCH

THE NIGHT HAS GONE BY

A HISTORICAL NOVEL

COVER & ILLUSTRATIONS BY
BOHDAN PEVNY

PUBLISHED BY THE UKRAINIAN YOUTH ASSOCIATION

1967

Юнацька Бібліотека СУМ ч. 1

ВОЛОДИМИР РАДЗИКЕВИЧ

НІЧ ПРОМІНУЛА

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

ОБКЛАДИНКА ТА ІЛЮСТРАЦІЇ

БОГДАНА ПЕРВОГО

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО ЦЕНТРАЛЬНОЇ УПРАВИ
СПІЛКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

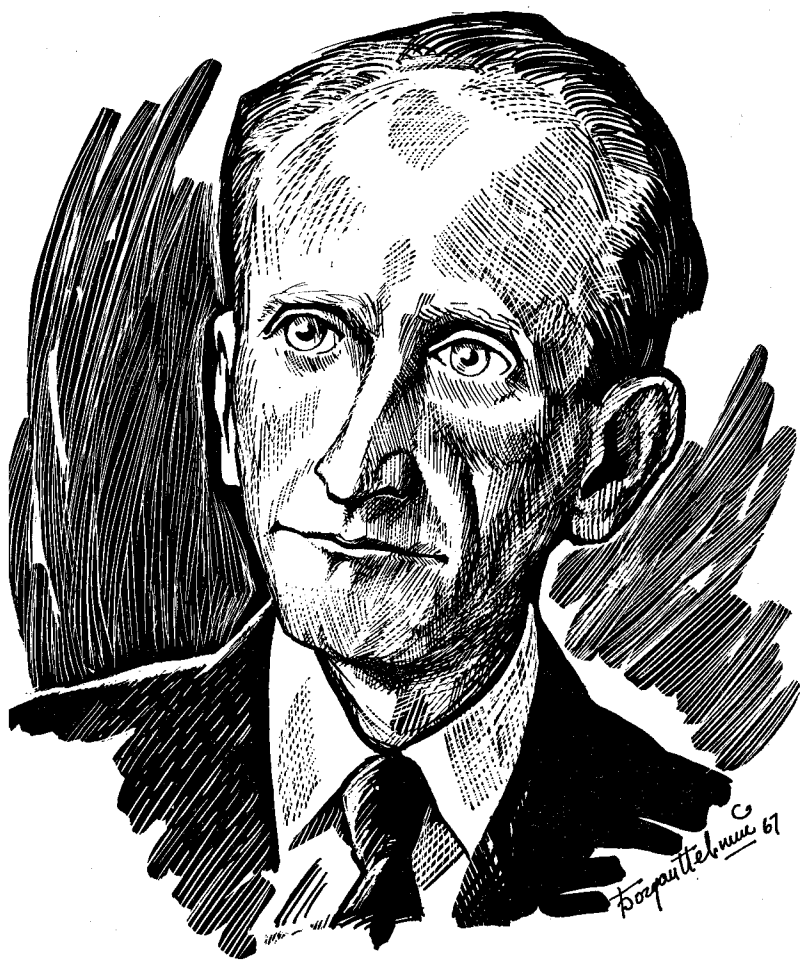
1967

COPYRIGHT 1967

CENTRAL COMMITTEE
UKRAINIAN YOUTH ASSOCIATION
UNION DE LA JEUNESSE UKRAINIENNE
COMITÉ CENTRAL
72 Boulevard Charlemagne,
Bruxelles 4,
Belgique.

З оформити Української Видавничої Співки в Лондоні
Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Limited,
200 Liverpool Road, London, N.1.

Володимир Радзикович

ПРО АВТОРА

Автор історичної повісті для молоді «Ніч проминула», Володимир Радзикович, — широковідомий український літературознавець, педагог і письменник. Ім'я його особливо популярне на західньоукраїнських землях і на еміграції, де він проводив свою довголітню виховну і наукову діяльність.

Володимир Радзикович народився 17 жовтня 1886 року в селі Вишенці Малій Городоцького повіту на Львівщині. Це мальовниче село лежало на північний захід від Львова на західних схилах лісистого Розточчя у верхів'ях річки Вершниця, що пливе до Дністра. Батько Володимира Радзиковича, о. Петро, походив із старого священничого роду і був парохом у Вишенці Малій, а мати, Володимира, вела свій рід з П'ясецьких, з якого вийшло немало галицько-українських церковних і суспільних діячів. Дитячі роки Володимира пройшли в рідному селі серед чудової природи Розточчя, де зберігалось чимало старовинних звичаїв і переказів, які збуджували своєю романтикою уяву молодого хлопчини. Батько його відзначався артистичними й музичними здібностями, а мати вціплювала у серце дитини любов до рідних традицій і до впорядкованості. Після домашньої підготовки, яку Володимир одержав від свого батька, він учився в Академічній Гімназії у Львові від 1896 до 1904 року. Вже в гімназії Володимир виявив неабиякий талант у навчанні, а також співав у гімназійному хорі на щорічних Шевченківських концертах. На шкільній лавці він зав'язав приятельство із шкільними товаришами, багато з яких пізніше стали відомими постатями в українському науковому, культурному й політичному житті, як наприклад історик літератури Михайло Возняк.

В 1908 році Володимир Радзикович вступив на Львівський університет, де він вивчав українську мову й літературу, історію, класичну філологію та німецьку мову. Його професорами були такі видатні науковці, як професори К. Студинський, О. Колесса, М. Грушевський і інші. Молодий студент брав живу участь у діяльності «Академічної Громади», ініціював заснування читальні «Промісвіт» у своєму рідному селі, та в 1907 р. активно діяв у рідних

околицях під час виборчої кампанії, причиняючися цим до вибрання українського посла. Він також брав участь у демонстраціях на терені університету за права української мови і за створення українського університету.

Закінчивши університетські студії, Володимир Радзикович став учителем української мови й літератури в Академічній Гімназії у Львові. В 1912 році він одружився з Марією Матвісів. Під час українсько-польської війни в 1918-19 рр. В. Радзикович змушений був покинути Львів та переїхати до Станиславова, де учителював в українській гімназії. Від осені 1919 р. він знову в Академічній Гімназії у Львові аж до 1933 року, коли то польська влада покарала його за виступ проти обмежування навчання української літератури перенесенням до Філії Академічної Гімназії.

З розвалом Польщі в 1939 році і приходом окупаційної большевицької влади Володимир Радзикович одержав призначення на доцента при кафедрі української літератури університету ім. Івана Франка у Львові.

В умовах затиску свободної думки важко приходилося професорові Радзиковичові вести університетські виклади і працювати у Львівському відділі Академії Наук України.

З вибухом німецько-большевицької війни, після проголошення відновлення української державности влітку 1941 р., проф. д-р Володимир Радзикович був призначений міністром віросповідань і освіти у Тимчасовому Правлінні України, а пізніше брав участь у працях Ради Сенйорів і Національної Ради аж до 1942 року. За часів німецької окупації він був директором 2-ої української державної гімназії у Львові.

Вийшовши на еміграцію під кінець війни, проф. Радзикович працював як директор української гімназії в таборі «Орлик» у Берхтесгадені в Німеччині, займався науковою та літературною діяльністю, передовсім у рамках НТШ.

У 1949 р. проф. Радзикович виїхав з родиною до ЗСА, де проживав у Філядельфії, а від 1951 р. у Клівленді. Там він продовжував працю на полі українського шкільництва, очолюючи також Виховну Раду СУМА. Перебуваючи на чужині, проф. Радзикович не кидав пера, брав участь у громадському житті і виступав з рефератами з різних нагод.

Плодотворне життя проф. В. Радзиковича закінчилось 14 вересня 1966 р., коротко перед тим, як громадськість мала вшанувати його 80-ліття.

З під пера видатного науковця і педагога вийшло 30 книжок, з того 11 наукових праць, 3 повісті, 11 назв диточої літератури і 5 читанок. Крім того він написав понад 80 різних статей у часописах і журналах. Найбільш відомою і найважливішою для виховання молоді і студентства є його «Історія української літератури», що вийшла кількома виданнями. З дитячих книжечок найпопулярнішою залишається віршована розповідь «Пригоди Юрчика Кучерявого».

Повість для молоді «Ніч проминула» є вже посмертним виданням твору цього щиро любленого українського письменника й педагога, якого ім'я залишиться надовго в літописі розвитку української культури.

ПЕРЕДМОВА

Кожний із старших, пригадуючи собі молоді роки, не раз звертається до тих часів, коли він захоплювався пригодницькими романами й історичними повістями, що вводили його у світ небуденний, повний таємничості і яриких, сміливих характерів, відважних чинів, гострих конфліктів, динамічної і змінливої дії. Буйну уяву розбуджували барвисті картини давньої історії України, захоплював завзятий змаг з запеклими ворогами рідного народу, на тлі якого повістярі розвивали оповість про пригоди якогось героя твору. У неодного в пам'яті назавжди залишаться милим спомином, повісті: М. Гоголя «Тарас Бульба», І. Франка «Захар Беркут», Марка Вовчка «Маруся», І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», А. Чайковського «На уходах», А. Кащенко «Зруйноване гніздо», Ю. Опільського «Іду на вас» і інші. До такого роду творів належить і повість для молоді «Ніч проминула» проф. Володимира Радзихевича, яку даємо в руки юному читачеві. Та й не тільки юному, бо і старший з цікавістю прочитає «одним духом» цей незвичайно майстерно написаний твір.

Дія повісті відбувається в другій половині XVII століття — в часи Дорошенка, Самійловича, Палія, Мазепи, — коли то козацька шабля боронила право України на свою свободу й незалежність, а Польща, Туреччина й Москва змагались за панування над непокірною козацькою землею.

У всій структурі повісті, у кожній картині й деталі, помітно, але суттєво, проявляється великий літературний хист і глибоке знання автора. Романтична фабула повісті побудована так легко й по-мистецьки, що картини міняють одна другу мов у чарівному фільмі, інтригуючи читача і тримаючи його увесь час у напруженні, зацікавлюючи його щораз зростаючим ускладненням ситуацій, які досягають аж під кінець твору кульмінаційного пункту. Ні в одному місці на протязі всього оповідання не послаблюється зацікавлення й увага читача. Розв'язка повісті при-

ходить щойно тоді, коли центральна постать, її герой — молодий лицар Дар, пов'яже дію, що відбувається рівночасно на кількох площинах.

Широке знання української мови, літератури, історії, фолкльору й народніх звичаїв автор вміло використав у кожному розділі твору, вплітаючи густо в текст велике багатство лексики української мови, стилістичних засобів, історичних, географічних і етнографічних відомостей, золоте руно українських народніх пісень, пословиць і приказок. Все це впливає так природньо з ходу оповідання, його стиль такий легкий і живий, що й не помічається того, що за кожною деталлю криється глибоко продуманий плян автора, в якому немає нічого зайвого, нічого припадкового, нічого штучного. Кожна постать охарактеризована своєю власною індивідуальністю, вона встає перед читачем жива, пристрасна. І в характерах, і в чинах героїв проявляється глибоке авторове розуміння людської психіки, а особливо душі молоді, з якою проф. Радзикович працював багато літ, здобувши непересічний життєвий досвід. Мова твору милозвучна, кольоритна і плавна, блистить правдивими перлами живого, а при тому літературного українського вислову.

Читач, а особливо молодий, слідкуючи за розвитком дії, стає калейдоскопом щедрих і багатих вражень, глибоких душевних переживань, від радісних аж до трагічних, він не може залишитися байдужим до долі кожного з героїв твору, і або гаряче симпатизує з ними, або ставить до них різко негативно. У творі чимало до сліз зворушливих сцен, що будять у читача шляхотні пориви серця, засівають в його душі чисті ідеї любові до Бога й Батьківщини, розвивають національну свідомість і солідарність, заохочують до боротьби зі злом і неправдою, зроджують прагнення героїчного чину, служіння рідному народові. Це високо-ідейний, благородний і патріотичний твір, який безперечно займе видатне місце серед подібних творів цього жанру в українській літературі.

Наша молодь, одержуючи повість проф. В. Радзиковича «Ніч проминула» до рук, дістає в подарунку мовби цінний діамант, що грає всіма барвами веселки, — повість, що не тільки очаровує своїм захоплюючим змістом, але навчає і облагороднює ум і серце молоді людини.

Мір Володимир Микула

ПРИ ДЖЕРЕЛІ

Була осінь. Тихий, погідний, яний осінній день. На широких і далеких просторах, по горбах і горбовинах, долинах і ярах, там, де темніла Медвежа гора, де гордо підіймався вгору Красний верх, де чистими, холодними джерелами гомоніла Грущова, де нишком приховався темний, понурий, зловісний Вовчий яр, старезні, буйні, густі ліси грали багатством розкішних барв.

Зеленим оксамитом величалися соснові й смереківі ліси, золотими переливами хвилювала березина, ржавою бронзою жевріли діброви. Буйна вільшина кидала тінь на ставки й озера по долинах, де над дрімливою водою приглядалися до своєї вроди калина й рябина, прибрані ягодами, як червоними кораллями. Із журним шелестінням спадали злегка листки з дерев. Тихий, лагідний смуток блукав понад землею й ховався в тінях дерев.

До джерела в Грушові, що було морозними течіями, зійшла неспішною ходою гнучкошия ланя. У слід за нею вибіг із гущавини, пишаючися галуззям пишних рогів — красень олень. Почали пити воду. По хвилині ланя швидким рухом підняла голову, насторожено ворухнула вухами й обидвоє в одну мить легким, скорим скоком плигнули в гущавину.

На ледве помітній стежині наближалися до джерела дві постаті: старець і молодий, чорнявий, може дванадцятилітній хлопчина. Старець був одягнений у сіру сірячину. На голові в нього була руда, вилиняла лисяча шапка. З-під неї жмутки сивого волосся спадали на плечі. Через плечі висіла бандура. Старець ступав тяжко, налягаючи на ногу. Хлопець був у полотнянці, в солом'яному капелюсі з широкими крисами. Був босий. Невеличкий клунок звисав із плечей.

При джерелі, що ясносрібними пінливими струменями рвучко било з-під навислих каменюк та з радісним шумом вільним, веселим водограєм вигравало в променях сонця, старий бандурист пристанув і розглянувся.

— Шість років уже минуло, як я був ось тут, — заговорив. — У цих лісах я й скривався, бо шукали за мною. Казали, що бунтую народ проти Польщі... Припочинемо тут трохи, — мовив даліше, присідаючи на камені й кладучи побіч себе бандуру. Не здужаю чомусь то. Ти, хлопче, витягни дещо й перекуси.

— А ви, діду?

— Я не буду. Щось погано мені. У грудях щось тисне. Ти, Даре, їдж...

Хлопець зняв із плечей клунок і присів на мураві. Добув із клунка бѣханець темного, разового хліба, шматок сира, два яблука, витяг із кишені малий складаний ніжик і перехрестився.

Дід сидів, підперши голову рукою, неначе дрімав. Помалу, помалу голова йому хилилася щораз глибше вділ і старець ізсунувся на землю.

Хлопець затривожився. Підбіг до діда.

— Діду, що вам? Що вам? Дати води?

Але дідусь порушив тільки устами. Його втомлені, пригаслі очі спинялися на обличчі хлопця й неначе чогось шукали, за чимось питали.

Хлопчина стояв безрадний. По хвилині зачерпнув джерельної води в горня й дрижачими руками подавав старцеві. Але цей заперечив рухом голови.

Не знаючи, як допомогти, хлопчина прикляк при дідусеві й настирливо почав благати:

— Діду, що вам дати? Може як допомогти? ... Принесу листя і сухої трави й постелю вам? ..

Дідусь пробував щось сказати, але нічого не виходило. Тільки по довшій хвилині почув хлопчина з великим трудом добуті слова:

— Поможі мені... дібратися десь у тінь... Під велике дерево... І біжи!.. Тут за лісом, — злегка вказав рукою, — десь люди живуть... і якийсь двір є недалеко. Біжи! Може приведеш кого... .

Після того почав підсуватися в тінь. Хлопець помагав з усіх своїх сил, підтримуючи й підтягаючи. Коли вже дідусь був у тіні, хлопець хотів бігти. Але дід зупинив його, підносячи руку.

— Чекай! — промовив із зусиллям. — Чекай!.. Я говорив тобі вже, як ти до мене дістався. Тепер слухай!.. Маю тобі щось сказати... Добре слухай!..

Намагався трохи підвестися й сісти. Але це йому не вдавалося.

Тяжко віддихаючи, говорив даліше:

— У Вовчому яру... недалеко відси... від півночі є на схилі дев'ять дубів між молодю грабиною... Підеш там... У найбільшому дубі є дупло... Там шукай... Я там для тебе заховав... там знай... .

Мова старця ввірталася. Голова впала на землю, очі закрилися. Ще тільки рукою вспів дати знак, щоб хлопець ішов до людей.

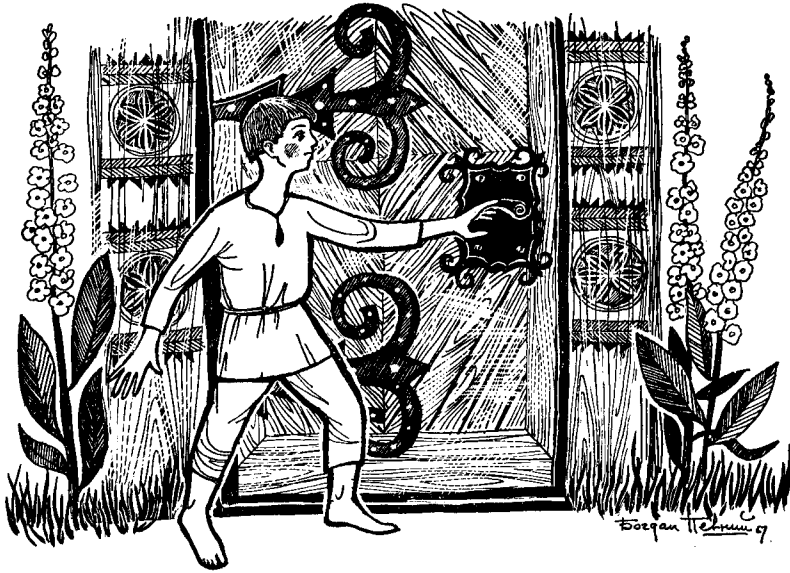
Дар кинувся бігти. Біг стежкою вгору, у великому страху, в тривозі. Ляк, холодний, безжалісний, нещадний охоплював його й давив морозними кліщами. Товклося серце в грудях, як вільна пташина в клітці. Думки моталися. Що буде, як діда не стане? Що він зробить сам у світі? Сам самісінкий?.. Нікого рідного не знає... Як йому йти?.. Де прихилитися?..

Швидко біг лісом, неспокійно розглядаючись.

— Коби тільки Бог дозволив знайти село, хутір, добрих людей. Коби тільки минути ліс!.. Там десь люди... .

А ліс стояв спокійний, байдужий, золотом устелений, у кармазини одягнений, величний в осінній красі. Продиралося сонце крізь гущавину листя, вповивало деревину сіткою проміння й мережало місцями землю химерними взорами. Здалека журчав ручай, переливаючись по камінню.

Дар біг у незнаний собі світ. —

СТАРЕ ГНІЗДО

Дворище знатного нащадка старовинного українського боярського роду, Андрія Лавра, в селі Зарослях виглядало, як твердиня. Положене серед лісів, верхів і яруг Розточчя* на високому узгір'ї, куди доступ був нелегкий, було оточене довкола високим дубовим остроколом. З одного боку узгір'я спадало доволі стрімко до невеличкого рвучкого потоку, що з великим трудом крутими дорогами пробивався до ріки Верещиці.

Були це часи неспокійні, коли кожної хвилини треба було сподіватися гостини татарських загонів, що часто тоді нападали на українські землі, палили села, грабували людський дорібок, а людей убивали, або забирали в ясир, в неволю, де їх доля була куди гірша смерті.

* Розточчя — вузька височина, обмежена долинами Висли й Сяну від заходу, долиною Буга від сходу. Тягнеться від Львова до Томашова.

Коли кілька років перед часом, у якому починаються події нашого оповідання, український гетьман Петро Дорошенко з великою силою війська підійшов під Львів, щоб усі українські землі злучити в одну незалежну українську державу, один із некарних татарських загонів, що бушували в околицях Жовкви й Рави, пробував дібратися до дворища Лавра. Але всі його зусилля показалися даремні. Завдяки гостроколові та сміливій обороні Лавра, його служби й людей, що з ближчих околиць схопилися в дворищі, татарський наскок відперто.

Після того дворище сильніше укріплено, оточуючи його ровом і валом.

Було сполудні. У дворі йшла жвава праця. Крізь відкриту браму в'їздили й виїздили вози, що звозили зелену, як барвінок, запашну, на погоду вистояну отаву * з сіножатей. Люди метушилися, складаючи високий оборіг.**

У квітнику, де цвіли ще осінні квітки: запашні й цілющі васильки, темноблакитні дзвоники, стрункі мальви, братки-полуцвітки й різнокольорові айстри, гралосся мале золотокосе дівча. Одягало ляльку й невпинно щебетало до великого собаки, що вигідно розклався на мураві й сонними очима стежив за рухами дівчати.

— Дивись, Мурзо, — говорило дівчатко до нього, — яка гарна пані. Дивись, яка в неї синя хустина на голові, які жовті чобітки!

І ставила ляльку перед Мурзою.

Мурза, весь жовтошерстий, із білою головою й білими ногами, ліниво підніс ногу й повалив ляльку, намагаючись притягти її до себе.

— Мурза! Що ти робиш? — скрикнула дівчина. — Так не можна! Це є пані Реїна. Вона приїхала до нас у гості.

Із сльозами в очах поторгала Мурзу за вуха й почала витирати й чистити хустину.

*) Отава — трава, що вдруге вироста на скошеному місці.

***) Оборіг — дах на чотирьох стовпах, під яким складають сіно, збіжжя.

Нараз Мурза рвучким рухом повернув голову до відкритої брами й схопився на ноги. За його поглядом побіг погляд дівчинки.

У брамі стояв хлопчина в полотнянці, в широкому солом'яному капелюсі й несміливо та неспокійно розглядався.

Мурза пустився до нього з розгоном. Але хлопчина зник, видно, в своїх мандрівках з дідусем до собак, бо приязним рухом витягнув до нього руку, неначе вітаючи як знайомого.

Одночасно розлягся плачливий, тривожний крик дівчатка:

— Мурза! Мурза!

Мурза спинився в дорозі, не знати, чи успокоїв його приязний рух хлопця, чи затримав крик дівчини.

На крик дівчини вибігла з хати старша вже віком жінка. Коли побачила хлопця, зрозуміла, чому дівча кричало, і прикликала Мурзу до себе.

Тим часом хлопчина підійшов ближче. Скинув капелюх, схилив голову в поклоні й поздоровив:

— Слава Ісусові Христові!

— Навіки слава! — відповіла жінка. — Ти хто такий? До кого ти?

— Там у лісі лежать дідусь. Занедужали. Не можуть звестися. Я прийшов, може хто допоміг би, порятував?

— Який дідусь?

— Дідусь бандурист Онисько Чайка. Вони мене... Хлопець не докінчив. Його чорні, як вуглики, очі виповнилися сльозами.

— Ти водив дідуся?

— Так. Дідусь не добачували.

— Чого він хоче? — почувся дужий чоловічий голос. — Це сам господар, власник дворища, пан Андрій Лавр явився на східцях, що вели до хати, довгої, з міцних дубових бервен побудованої і з великими вікнами.

Був це мужчина в силі віку, широкоплечий, кремезний, з ясною бородою. Бистрий погляд його сірих очей упав на хлопця. Коли жінка переказала йому, з чим хлопець прийшов, його голос розлягся по розлогому подвір'ї:

— Павле!

По хвилині прибіг молодий парубок.

— Павле, візьми з собою ще кого з людей. Підеш із цим

хлопцем. Там десь у лісі лежить бандурист Чайка. Хорий. Займешся ним!

Коли Павло відійшов разом із хлопцем, до Лавра підбігла дівчинка.

— Тату! А хто це бандурист?

— Співець, Ланю, що знає багато гарних пісень.

— А чому зветься бандурист?

— Бо, співаючи, пригравав на бандурі.

— На такій, як у нас?

— На такій, доню.

— А чому той хлопець такий чорний?

— Який хлопець?

— Той, що тут був.

— Це, мабуть, сонце і вітер його спалили.

— Чому спалили?

— Бо він водить старенького бандуриста скрізь по селах. Той бандурист уже раз у нас був, але тоді був сам.

— А чому дідусь ходить по селах?

— Співає людям пісні про те, як було в нас колись, співає про наших гетьманів, козацьких полковників, щоб наші люди скрізь, і тут знали, що вони українці, хоча живуть у Польщі, під польським королем*, та щоб любили Україну й за неї боролися.

Дівчина щось думала. По хвилині запитала:

— Чому той хлопець босий?

— Нема кому, Ланочко, йому купити чобітків.

— Він сирота?

— Може. Не знаю.

— А він ще прийде?

— Може. Ти хочеш, щоб прийшов?

— Так.

— Чому, доню?

— Він такий сумний... Я дам йому свої чобітки. Ті жовті...

*) В договорі між Польщею й Московією 1667 р. в Андрусові Україну поділено на дві частини. Лівобічна (по лівому боці Дніпра) мала належати до Росії, правобічна до Польщі.

ЯК У СНІ

Коли посланці прийшли, щоб заопікуватися старим бандуристом, життя вже залишило його. Лежав у тіні дерев байдужий до всього, спокійний. Легка усмішка застигла на його обличчі. Високо над ним на верхів'ях дерев пустотливо герцювали вивірки. З тихим смутком кривавими сльозами спливали листки грабини.

На зарядження Лавра поставлено при покійнику на ніч сторожу, а наступного дня похоронено його там таки, де заскочила його смерть, у тінях дерев, недалеко джерела. Похорон відправив о. Арсеній.

Здавлений, глибокий зойк добувся з грудей хлопчини, як почали засипувати домовину бандуриста. Але він не плакав. Із сильно затисненими устами упав при могилі на коліна й гаряче відмовляв молитву, як його вчив дідусь.

Лавр, що стежкою, верхом, також прибув на похорон бандуриста, підійшов до хлопця, поклав йому руку на рамено й коротко промовив:

— Зайдеш до мене.

Прощаючись з о. Арсенієм, просив його, щоб загостив до них. Після того від'їхав.

Коли вже поставлено на могилі березовий хрест і люди почали відходити, приступив до хлопця Павло і відізався:

— Ми йдемо. Ти нічого тут не вradiш. Ходи з нами. Наш пан із наших. Кривди не зробить.

Дар підвівся й мовчки пішов у слід за людьми. В дорозі росм злітали на нього думки: Що він буде робити? Як дасть собі раду в світі? Чи залишиться він тут, у Зарослях? Чи доведеться йому йти в широкий світ долі шукати? .. У Львів? У Київ? .. А може на Січ, якби прийняли? .. Їздив би морем. .. Воював би. .. З турецької неволі, з турецьких галер* бранців визволяв би. Може б мав свого коня? Сивого. Або чорного з білою зіркою на голові й білими копитами. .. Потім став би отаманом. .. Тільки хто йому допоміг би? Нікого рідного! Був дідусь Онисько, як далеко пам'ять сягає. Було щось і перед тим. .. Мотається, як у сні. .. Як неясні сновиддя. Якась плетінка й плутанина дивних маячнь. .. Якась рука на його голові, біла й легка, як летючий сніг, як сніжинка, тепла, як промінь сонця. .. І голос якийсь ніжний, шовковий і такий сумовитий, як отой шелест листя на стежці під ногами: »Дарику, болить тебе що?..« А потім якийсь несамовитий жах! Перевалюється все тяжкими туманами. .. Зойки, крики, верески! .. І темрява. .. і дідусь Онисько.

Коли прийшов у двір, покликала його та сама жінка, що він її вже бачив, до челядної, поставила перед ним глечик молока, хліб, сир і запитала:

— Як тебе звуть?

— Дар.

— Дар? Чому: Дар?

— Не знаю. Так мене кликали.

— Хто?

— Всі. Дідусь і всі. Може й мама.

*) Галера — давній весловий корабель із лавками для гребців. Гребцями на галерах були невольники. На турецьких галерах працювали при веслах і українці, що їх татари забрали в полон.

— А ти... — Жінка хотіла дальше випитувати, але дальшу розмову перебив Лавр, увійшовши до челядної, й велів хлопцеві йти за собою.

Йдучи за паном Лавром, Дар увійшов до просторої кімнати. Вся вона була прибрана килимами й іконами. Одна стіна була вкрита різними родами зброї, давнішої й новішої: топорами, рогатинами, мечами, шаблями, ятаганами, рушницями, пістолями, шкуряними порохівницями й мисливським знадіб'ям.

На одному з широких дубових крісел сиділа молода ще жінка з ясним обличчям і очима синіми, як ті, які він бачив у малого дівчатка, що тулилося тепер до її колін. «Певно її мама» — подумав Дар.

Увійшов о. Арсеній, що їхав дальшою дорогою. Вітаючи його, Лавр запитав:

— Ви, отче, довкола?

— Так. Я возом, то й дальшою дорогою об'їздив.

— Об'їздили. Я просто. Верхом. Є приповідка: Хто просто їде, той вдома ночує, а хто об'їжджає, той в лісі блукає.

— Є й друга, ласкавий пане й добродію, — відповів, сміючись, о. Арсеній: Як поїде на об'їзд, то сьогодні вдома буде, а як поїде навпростець — і завтра не буде.

Засміялася і пані Лаврова.

— Але обидві дороги, видно, добрі, бо й Андрій і отець щасливо доїхали, — промовила.

Дар стояв збентежений, несміливий, не знаючи, що йому робити. Підійшов до нього Лавр і поклав руку на його голову.

— Ти не лякайся. Я хочу тебе дещо спитатися. Як тебе кликали?

— Дар.

— Дар?

Лавр і його дружина переглянулись.

— Це був твій рідний дід бандурист Чайка?

— Ні. Він прийняв мене.

— Довго ти ходив з ним?

— Третій рік уже...

— А передше?

— Жив у діда в його хаті. Помагав трохи.

— Кому?

— З дідом жила його донька. Мала багато роботи, бо її чоловік пішов на Січ.

— Де жив бандурист?

— Далеко відси. Над Ворсклою.

В час тієї розмови дружина Лавра, пані Гальшка із знатного волинського роду Чапличів, із великим зацікавленням приглядалася до хлопця, слухаючи його відповідей і дивуючись на його вроду, на обличчя, неначе тонким рильцем мистця вирізьблене.

— А як ти дістався до діда? — продовжував випитувати Лавр.

— Дідусь казав, що мене захопили татари. Але козацький сотник Кречет заступив їм дорогу, коли поверталися з награбованим добром, відібрав ясир і визволив усіх бранців. Потім віддав мене — я мав тоді три роки — дідусеві. Так казав мені дідусь. Я був дуже хорий і нічого не тямив.

З очей дівчинки, що її звали Ланкою, вкорочуючи ім'я Маланки, вибігли два рвучкі струмені сліз і в дрібному водограю покотилися по її личку. Нахилиючись до матері, запитувала настирливим шепотом:

— Чому вони його взяли? Чому, мамо?

Пані Гальшка пригорнула дівчину й звернулася до Дара:

— Свою маму пам'ятаєш?

Заперечуючи, похитав хлопець головою. По хвилині відозвався.

— Часом здається мені, як у якомусь сні, що бачу мою маму... Така, як образ у Божій церкві.

— Більше нічого не пам'ятаєш? — запитав о. Арсеній.

— Не пам'ятаю. Часом мені ввижаються якісь малюнки, образи на стінах. Але може мені це снилося...

Пані Гальшка глянула допитливим поглядом на свого мужа. Видно вичитала в його очах згоду, бо приступила до Дара, погладила його по обличчю й промовила:

— Ти залишишся в нас. Будеш і нам помагати. І в хаті і надворі. І будеш гратися з Ланкою. Добре, Ланю?

Дівчинка, втираючи сльози, всміхнулася й притакнула головою.

— Оця бандура, — промовив Лавр, помітивши тужний погляд хлопця на бандуру дідуса Ониська, що висіла на килимі, — твоя. А вмієш ти грати?

— Дідусь навчили мене.
— І співати? — всміхнувся Лавр.
Дар притакнув головою.
— Послухаємо.

Лавр здійняв бандуру й подаючи її хлопцеві, заговорив остро, щоб, може, хлопець не пробував відмовитись:

— Заграєш нам і заспіваєш.

Дар узяв бандуру, як дорогий скарб, хвилину оглядав її, щось думав. Після того його очі глянули журним поглядом кудись, у якусь невідому долину, захвилювали, як плесо зрушеного вітром озера і хлопець м'яким альтом почав, пригравуючи на бандурі:

»У святую неділю то не сизії орли клекотали,
То біднії невольники у тяжкій неволі гірко заплакали:
Залізо-кайдани бряжчали,
А вони собі угору руки знімали,
Та Господа милосердного прохали-благали...«

Співав Дар про те, як мучилися на турецьких галерах приковані ланцюгами козаки та як молилися до Бога, щоб дозволив їм повернутися на Україну:

»Визволи нас, Господи, — просили, — із тяжкої неволі
На тихії води,
І на ясні зорі,
Та у край веселий
Між народ хрищений...«

Пані Гальшка, що бачила, з яким захопленням Ланка слухала співу й гри на бандурі, запитала Дара:

— А про трьох братів знаєш?
— Знаю, — відповів Дар і почав:

»Як із землі турецької
Та з віри бусурманської,
Із города із Озова не пили-тумани вставали:
Тікав повчок*
Малий невеличок:
Тікали три брати рідненькі,
Три товариші сердешні,
Два кінних, третій піший-піхотинець
За ними біжить-підбігає...«

*) Повчок — здрібніле від полк.

І поплила народна дума про немилосердних старших братів, що не взяли наймолодшого на свої коні, і він згинув на степовій могилі внаслідок безвіддя й безхліб'я. Але і їх самих турки догнали й порубали.

Поплила народна дума, як широка ріка на українських степах під вільним голубим небом над ними.

Коли закінчив Дар свою думу словами:

»Полягли двох братів голови вище річки Самарки,
Третя у Осаур-могили.

А слава не вмере, не поляже,

Од нині до віка!..« — почулося стримуване схлипування Ланки.

ДЕ ЖИТА ЦВІТУТЬ

Майже вся челядь у дворі пана Лавра прийняла Дара прихильно. Його вміння грати на бандурі, його оповідання про мандрівки з дідом Ониськом, що скрізь по далеких селах, селищах і хуторах голосив славу козацької зброї, цікавили й захоплювали людей.

А мав Лавр тієї челяді багато. Володіючи великими просторами лісів, що тяглися довгими милями на північ у напрямі Рави й на північний захід у напрямку Яворова, та лугами й ланами в напрямі на Жовкву, потребував він багато робітних сил у лісах і на ланах. При прадідних посілостях пощастило родові Лаврів якось вдержатися, хоч і його предки і він сам міцно стояли при своєму народі, зберігаючи свою мову, предківські звичаї та хоч один із їхнього роду, Федір, був сотником у козацькому війську за гетьмана Богдана Хмельницького.

З селянами поводився Лавр людяно, хоча були це часи жорстокого панцизничного насильства в Польщі, передовсім із боку польських панів, яких польські королі обдаровували раз-у-раз українськими землями.

З-поміж людей Лавра велику прихильність виявив Дарові старший конюх Герасим Курочка. Колись брав він участь у повстанні гетьмана Хмельницького разом із Федором Лавром. Ранений у ногу в битві під Батогом повернувся незаметно в рідні сторони. Невеликий ростом, верткий, живий у рухах і в мові, дотепний, скорий до жартів і вигадок, любив із Даром говорити, вчив його їхати на коні й розповідав йому про свої переживання з часів козакування, про те, як Хмельницький розгромив польські війська під Батогом та про різні смутні й веселі життєві пригоди.

— Питасш мене, чи знаю Вовчий яр? — говорив раз, коли Дар, пам'ятаючи доручення бандуриста, запитував його, чи далеко.

— Знаю Вовчий яр. Чи далеко? Треба, сину, йти відсіль горбами й долинами, крутими стежками й ярами та все лісом попри Красний верх, на Лутову, на Вівсяні гори, на Бабину долину аж на Вовчу гору. За нею і є Вовчий яр. Як вийдеш раннім ранком, то ледве чи до заходу сонця зайдеш. Але чого тобі там? То непевне місце.

— Чому непевне, дядьку?

— Хтось непевний там пробуває. Раз я там тільки був і тікав ізвідтам ледве живий зо страху. Зарікся на завжди туди йти. Якісь там свисти, шуми, крики, зойки. Хтось зідхає, стогне; хтось просить, благає... А довкола гори. А довкола гуща така: сонця не пускає... А серед тієї гущі високі старезні дуби... Їх рокам і ліку нема... Говорять, що там у якомусь сховищі, в якійсь печері, чи в якомусь проваллю Відьмак сидить!

— Який, дядьку, Відьмак?

— Гм! Не знаєш?.. Такий непевний і всім відьмам родич кривний. Такий несусвітній лиходій, що людям лихо, слабість, пошесть, смерть несе! Так, як і відьми.

— Відьми смерть несуть?

— Часом і смерть. Але багато різного лиха людям коять.

— Яке лихо роблять?

— Не знаєш? Коровам молоко забирають, дощ стри-

мують, град на поля спроваджують, людям недугу насилають, зорі з неба викрадають.

— А де вони живуть?

— По хатах. На віниках крізь комин вилітають... А цей Відьмак увесь покритий волоссям, на одно око сліпий, а друге в нього кров'ю заходить.

— Ви його бачили?

Дядько Курочка жажнувся.

— Що ти?.. Якби я його бачив, ти вже мене не бачив би... Хто його побачив — пропав... Нехай Господь сохраниць!..

— А може то, дядьку, байка?

— Такі байки, як оце я з тобою, — розсердився дядько.
— А тобі чого там?

— Там дідусь Онисько щось для мене заховали.

— Що?

— Не знаю. В якомусь дуплі.

— Мав де заховати! — здивувався Курочка, — постукуючи люлькою в деревину. — Чому там заховав?

— Може боялися, щоб не загубили, або щоб їм хто не відібрав. Не знаю.

— І ти, шибайголого, хочеш туди йти?

— Колись піду. Може на весну. Мені цікаво.

— І мені цікаво, що він тобі там заховав. Тільки добре було б ще когось із собою взяти.

— Хто захоче?

— Мені годі відійти.

— Ви й зареклися.

— Але як конче вже захочеш іти, не забудь свячену йорданську воду взяти з собою. Як увійдеш у Вовчий яр, покропи довкруги себе!.. Не приступить ніяка темна сила... А як доведеться тобі втікати, не оглядайся й заодно кричи: »пек!.. пек!.. пек!..«

— Нащо так?

— Нечиста сила того слова не любить і лякається його.

— Краще вже, дядьку, помолитися.

— І то правда, — погодився.

Тільки одна людина з-поміж людей Лавра нерадим оком гляділа на Дара. Був нею Прокіп Бубон, воскобийник. Високий, сухий, середніх літ, із викривленим якоюсь недугою обличчям, завжди косим поглядом своїх злющих

брунатних очей дивився на Дара, часто покрикував на нього, завдавав йому різні роботи, домагався послуг — словом не злюбив його.

Може причина була в тому, що Лаври ласкаво його прийняли, приодягли, подбали про взуття, що Ланка радо з ним гралася, а Мурза крок у крок ходив за ним, як тільки він показувався на подвір'ї.

— І що він у тебе знайшов? — гнівним, глумливим голосом говорив Прокіп. — Приятель!.. Знайшов приятеля!.. Знать варт один одного!.. Знать: »Знайда«, »Приблуда«, »Зайда« ліпшого не варт!

Дар не відзивався ні словечком, хоч слова »зайда«, »приблуда« глибоко його зранили й заболіли.

Того ж самого вечора довго він думав про те, коли разом із дядьком Курочкою поклався на горищі в оборі на запашному сні на ніч. Вночі несподівано пробудився. Збудив його дивний сон. Снилось йому, що разом з дідусем Ониськом сидів у лісі при джерелі. Дідусь узяв його за руку й вивів на стежку, що як срібна стрічка вилискувала під місячним сльвом. Вів його якийсь час тією стежкою, потім задержався й заговорив:

— Тепер підеш сам. Не тут тобі місце в панській оборі*. .. Йди тією стежкою. Тримайся направо й дивися, де жита цвітуть. . .

Він глянув куди показував дідусь і побачив, що стежка поклатася перед ним ясна, неначе срібнозолотим піском висипана.

Відходячи дідусь говорив:

— Дивись, де жита цвітуть!

Довго Дар думав, присівши на сні, над дивним сном.

Згадав зневажливі слова Прокопа: »зайда«, »приблуда«... і слова дідуся: »обора«... »стежка«... »де жита цвітуть«... Ні. Він не хоче ніякої ласки. Він піде в широкий світ, куди казав дідусь. Тільки не тепер. Тепер дощі, слоти, осінні вітри. Але, прийде весна, піде..Туди, де жита цвітуть. . .

*) Обора — загороджене місце для худоби.

СНІГОВІЯ

Коли в Зарослях після осінніх дощових і вітряних днів упав перший сніжок і білими килимами устелив поля та в білі ризи приодяг ліси, звеселився світ. Дні стали лагідніші, спокійніші. Не сердилися вже так вітри, не торгали лісами, не здирали солом'яних стріх. Ліси неначе дрімали в лагідному соняшному промінні, величні в своїй красі здіймалися по горах, як казкові палаци з дорогого кришталю.

Наближалися Різдвяні свята.

У дворіці Лавра йшли приготування: ладили паливо на три дні свят, пашу для коней, худоби, чистили, пекли, варили.

День перед Свят Вечором Дар із доручення пані Гальшки мав зайти до о. Арсенія й занести йому та його родині рибу на свята. Втішився Дар дорученням, бо

приобіцяв синові о. Арсенія, Корнилові, що приїхав із школи у Львові на свята додому, відвідати його. Попереднього дня о. Арсеній був із ним у Лаврів, щоб скласти з нагоди свят бажання, і Корнило, захоплений грою Дара на бандурі, запросив його до себе.

Дар вийшов ізранку. Був погідний, лагідний, ясний зимовий день. Іскрилися сніги до соняшного проміння, горіли самоцвітами.

Церква й дім священика, о. Арсенія Сокори, були в Червінці, віддаленім на годину ходу від двору Лавра в Зарослях. Дара прийняли радо й він довший час гуторив з Корнилом, цікаво слухаючи його оповідань про школу, учителів, шкільних товаришів, шкільне життя, різні витівки школярів. Корнило, почувши, що Дар має вже Буквар Федоровича та що опанував уже азбуку, просив свого тата, щоб дав йому до читання Патерик, збірку оповідань про життя ченців Києво-Печерського монастиря.

При живій гутірці зійшли їм години. Дар не потребував спішитися, маючи дозвіл забавитися досхочу. Щойно коли сутінки почали лягати на землю, Дар похопився й попрощався.

Тим часом із заходу почали надганяти хмари й зірвався вітер. Не встиг Дар перейти ще двісті кроків, як вітер змігся з іще більшою силою і як знялася сніговиця. В одну мить усе посіріло й потемніло. І земля, і небо, і простір межі ними — все злилося в одну темну сірину, в якій вихрилася метелиця та в якій нічого не можна було розпізнати: ні дороги, ні лісу, ні людських селищ. Снігова курява моталася, вертілася, вихрилася, лютилася та з шаленим розгоном летіла кудись у дальину.

— Може вертатися? — подумав Дар.

Але й вертатися було запізно.

Змагаючись із хуртовиною, Дар чув, як тяжким шумом шуміли ліси, як стогнали під ударами вихру. Почав молитися. Нараз ударив головою в якусь деревину. Спинився. Оперся плечима об стовбур дерева, не маючи більше сили змагатися. Здався на Божу волю. . . І ось здалося йому, що якісь темні рухомі тіні являються й ворухаються в сірині. . . Невже вовки? . . . майнула думка. Жах охопив його, як полум'я. . . Як рятуватися? Уже задумав дертися на дерево, коли побачив, як велика, темна тінь наближалася до нього й нагло щось важке вдарило його

в груди і звалило на землю... Це вже кінець! — блиснула думка і в тій же хвилині Дар почув радісний, знайомий йому брехіт.

— Мурза! !

Розрада, вітха, радість теплими хвилями сплили на його груди. Обнімаючи вірного друга та приговорюючи раз-у-раз: »Мурза, Мурза, Мурза!« піднісся Дар із землі й уже певнішим ходом пустився, куди вів його Мурза. Хоча ще даліше гула хуртовина, гуділи вітри, сік і бив сніг, все ж таки, борсаючись місцями в кучугурах снігу, з трудом добився до дворища, втомлений, знесилений, збитий снігом та холодом.

Як увійшов до челядної, Курочка зірвався із стільця.

— Ах, ти вітрогоне, ти пуцьверінку, ти шмаровозе! — говорив, видно, радий, що хлопець уже в хаті. — Вже пани питали за тобою. А куди тебе біда носить?.. Ти живеш іще?.. Варварко, дайте йому гарячого молока! — звернувся до жінки, що то її першу побачив Дар у дворі.

— Ще й гарячого молока йому давати! — відізвався з другого кінця кімнати Прокіп. — Добре йому так! Так йому треба! Чого волочиться? Панича із себе робить. З паничами компанювати хоче заволока*, — їдко сміявся.

Варвара, завжди скоро й остра на язик, не втерпіла. Вона, як і Курочка, прихильно відносилася до Дара. Знала, що хлопець сирота. » З якогонебудь він роду, а розкоші не зазнав« — думала собі, тож і тепер повернулася до Прокопа й заговорила гнівно:

— Ти, Прокопе, — говорила йому »ти«, бо був старим парубком, — краще мовчав би! Чому ти такий вдався невічливий, нежалісливий, непевний? Якби мав власну дитину, пожалів би сироту... Та яка там схотіла б такого недолюдка?

Прокіп тільки злісно поглянув на неї з-під лоба, але не відзивався.

Натомість Курочка, підсміхаючись під вусом, почав:

— Тому то й він такий напасний... — Але зупинився, бо до челядної ввійшла пані Лаврова й спитала:

— Де він?

Коли побачила, як горіло обличчя Дара, як здригався щохвилини, веліла покласти його в другій кухні, де була

*) Заволока — захожий із чужини.

пекарська піч і де вуджено м'ясиво, і добре його вкрити.

Але все це не помогло. Другої днини Дар тяжко захорів. Не бачив уже, як на Свят-Вечір вносили »діда«, як застеляли столи, не бачив, як дядько Курочка входив із конем Ясенем, химерним каштаном, прибраним у смерекове гілля, колосся збіжжя і кольорові стрічки у панські світлиці, не чув його побажань, не чув коляд; не втішався разом із іншими святом, що прикрашене прадавніми звичаями, навіяне почуваннями любови, несло під українські стріхи хвилини спокою і радости, вливаючи в людські душі розраду, потіху, надію...

У високій гарячці пролежав повні два тижні. Тільки після Йорданських свят двигнувся з постелі виснажений, немічний.

Увесь час його недуги пильно клопоталася ним Варвара Карабариха, ставила п'явки, натирала оковитою, парила липовий цвіт. Може завдяки тій її доброті та щирій опіці Дар переміг недугу.

Але коли пригріло весняне сонце, ліси прибралися в зелень, заграли води в потоках і річках, заспівали птиці по садах і гаях, Дар подякував Лаврам за захист, за хліб і сіль, за їх добре слово, подякував Карабарисі за її поміч і опіку, попрощався з Курочкою й подався в широкий світ. —

ВОВЧИЙ ЯР

У темній глибині лісів овіяний мрякою таємничости, вивпнений страхітливими віруваннями, приховався Вовчий яр. Лиховісний його вигляд проймав людей острахом і тривогою. Одні говорили, що назва його від лігов і пристановища вовків, інші, що названо тому його так, бо темно в ньому, як у підземному льоху, бо сонце туди не доходить і ні одна пташинка туди не залітає і не в'є собі там гнізда.

Висока грабина, старезні дуби, гущавина, зарослі вкривали його високі, стрімкі стіни. В глибокому низу із жалісною журливістю протискався крізь гущу трав, хащів та сплетеного коріння малий потічок. Хоча весна йшла повною ходою долами й горами, полями, лугами й лісами, у Вовчому яру все ще в темних закутинах лежали клапті снігу.

Все ж таки, хоч і яким неприязним холодом віяло з

Вовчого яру, почали однієї днини сходити до нього прикрим узбіччям, криючись у гущавнику, три постаті. Були це селяни з околиць Перемишля: Олекса Тріщ, Демко Вербовий і Максим Пенило.

Коли дійшли вже на дно яру, Демко Вербовий, старший віком, із довгим сивавим волоссям, що спадало йому з-під баранячої шапки аж на шию, та сивавими вусами, розглянувся довкруги й відізався до двох молодих парубків, що були з ним:

— Хто нас тут знайде? Нехай шукають!.. Поживемо тут якийсь час, як у пана Бога за дверми. Весна... Ідуть теплі дні... Перечекаємо.

— Непевне місце, кажуть люди, — промовив, усміхаючись, чорнявий парубок, Максим.

— Тим ліпше воно для нас, — відповів Вербовий. — Не кожний буде мати охоту заглядати сюди. А втім для таких, як ми це місце ліпше й певніше, як наш Підбір. Ні?

Всі три вони були втікачі з села Підбір, власности польського шляхтича, бутного Тарніцького, що то в своїй жорстокості й самоволі не знав меж. Панцизняну працю поширив на п'ять днів у тижні: від сходу сонця до заходу, накладав на селян різні данини, придумував і вищукував дошкульні кари і знущання так, що багатьом селянам наділо таке життя в неволі й вони покидали тайкома рідні стріхи, рідне село та йшли в світ за очі.

Такими втікачами була й наша трійка. Демко Вербовий був удівцем. Його жінка молодою ще померла від непосильної панцизняної праці. Удруге не женився. Тепер, коли вже не міг стерпіти даліше панцизняної неволі, що з кожним днем ставала тяжчою та коли почув про великі замішання й рухи по всій Україні, про те, як нарід, роздратований насильствами турецького війська, кинувся переходити з правого берега Дніпра на лівий, куди його закликав гетьман Самійлович, рішився й собі перебратися на Лівобережжя.

— Кажуть, що це сам наш гетьман Дорошенко стільки лиха накоїв, — говорив Максим Пенило, коли його Вербовий намовляв іти з ним.

— Чому гетьман? — питав Вербовий.

— Турка-невіра пустив на нашу землю.

— Може гетьман і добре хотів, та не те вийшло.

— Як добре хотів?

— Хотів при допомозі турка визбутися польського й московського панування. Хотів усі наші землі і ввесь наш нарід зібрати до купи, під одну булаву... Та не так скла-лося, як ждалося.

Але Максим з недовір'ям покрутив головою.

— Мав кому завірити! А то тільки »пішли турки на рабунки«, як кажуть. Така була вся їхня поміч.

Без більших зусиль приєднав Вербовий до свого задуму ще й другого молодого парубка, Олексу Тріща, що мав ще в живій пам'яті недавні нагаї в конюшні.

Всі вони добре знали, що за ними піде погоня, що за ними будуть добре шукати по всіх шляхах і дорогах, тому рішилися заховатися якийсь час у Вовчому яру, куди приступ був тяжкий і небезпечний.

— Перечекаємо тут, — говорив Вербовий, скидаючи при потічку клунок з плечей. — Харчів маємо на три, а то й на чотири дні. Потім хтось із нас піде крадькома, нишком до найближчих хат, розпитає, розвідає й подбає про нові харчі. Наші люди нам допоможуть. Не видадуть. Я піду перший.

— А як нас тут знайдуть? — відіззався Олекса, юнак з веселим обличчям і ясною чуприною.

— Хто? — запитав Вербовий.

— Пан. Або його гайдук Марцін Майдан.

— Нехай тільки котрий із них сюди покажеться! — грізно стягаючи густі, темні брови, відповів Максим. — А оце нащо? — і показав на топір, що був у нього за поясом. Раз я кинув Підбір, уже мене там не побачать. Хіба що того клятого недолюдка не стане. Краще згину, а до нього не вернуся. Щоб із мене каліку зробив, як зробив з Порайка. Або щоб на той світ вислав, як вислав Степана Дикуна?.. І десь Божої кари нема на таких катюг!..

— Була вже раз кара, — заговорив Вербовий. Недоліт-ком я ще тоді був, як наш батько, гетьман Хмельницький, нехай із Богом спочиває, карав. Ой, гаряче тоді було всім панам і підпанкам, гаряче!.. Але я кажу вам: прийде ще раз така хвилина Божої кари. Гіршої, як була. Прийде...

Втікачі посідали при потічку, покладали клунки, розі-клали невеличкий огонь і забралися до їди.

— Нещастя тому, хто б нас тут застукав! — закінчив розмову Максим Пенило. —

»СТІЙ!«

Світанок був, як вийшов Дар із Зарослів. Усі ще спали. Встав тільки дядько Курочка й відвів Дара аж на лісову стежку. Прощаючись з ним, дав йому в дарунку довгий, вузький турецький кинджал у дорогій мистецькій оправі.

— Це й уся моя воєнна здобич. Дістався він мені під Батогом від якогось гонористого польського панка, як я стягнув його з коня. За цей кинджал давали мені гарні гроші. Але я не схотів. Добре я його ховав і беріг. Нікому іншому не дав би. Тобі даю, щоб згадав мене. Може пригодиться. З Богом, хлопче!

Відійшов скорим кроком і, розкладаючи руки, почав щось бурмотати.

Ранок був прекрасний. Чисте, свіже, весняне, ранне повітря, виповнене пахоцями лугів, гаїв і лісів, вливалось в груди розкішними хвилями. Блискотіли перлини рос на деревині і срібними каплями розсипалися по травах.

Пробудилося птаство й радісними голосами на різні лади зустрівало й вітало сонце.

Дар ішов стежкою до джерела, при якому недалеко була могила дідуся Ониська. Йдучи, згадував хвилину прощання з родиною Лаврів попереднього вечора. Пригадалися слова Лавра:

— Не задержую тебе. Роби, як знаєш та як бажаєш. Може Господь дасть і ти знайдеш у світі свою долю.

А пані Гальшка додала:

— Жаль нам, Даре, що відходиш. Але пам'ятай: як тобі зле буде в світі, приходи до нас. У нас завжди знайдеш пристановище.

Ланка ж тільки оченята раз-у-раз утирала ручкою, бо гарячі сльози заливали личко.

Згадав і свої власні слова:

— Не плач, Ланю, я прийду і щось гарне тобі принесу.

Сльози були також і в очах його опікунки, Варвари Карабарихи, коли прощаючи його поклала на ньому широкий знак хреста із словами:

— Нехай Матінка Божа веде тебе й хоронить!

»Мушу ще попрощатися з дідусем, — думав Дар. — Добрий був для мене, як рідний. . . І знав багато дечого«.

Коли знайшовся при могилі, прикляк і в голос почав говорити молитву:

». . . ідіже ність болізни, ні печалі. . . « — плили слова його молитви під ясним, погідним небом, при соняшних променях, при шепотінні-журчанні недалекого джерела і при радісному гомоні лісових пташат.

Уже хотів встати, коли несподівано почув, що щось близько нього ворухиться. Обхоплений переляком глянув туди й побачив, як грудки землі підносилися вгору й на всі боки розсипалися. — »Це, певно, кертця« — подумав і заспокоївся. Але не на довго. Грудки землі ставали щораз більші й землю викидало щось з великою силою. Зірвався з тривогию, пройнятий якимсь забобонним жахом і в тій же хвилині побачив, як понад висипаною землею виринула голова звіряти. Струшуючи землю, звір розглянувся довкола й помітивши Дара, знову занурився в землю.

»Це — борсук, — згадав Дар. — А щоб ти щез! . . Як ти налякав мене!« — промовив у голос і пустився в дальшу дорогу.

Тримався вказівок, що то дав йому дядько Курочка: попри Красний верх на Лутову, на Вівсяні гори, на Бабину долину й Вовчу гору. Дорога була тяжка й непевна. Ледве видні стежки крутилися, збігали вниз, то підіймалися вгору, завалені місцями купами листя, четини й сплетеного коріння. Тяжила йому також торбина на плечах, де крім деяких харчів і чистого білля мав також бандуру, завинену в полотенець.

Все ж таки, не зважаючи на всі перешкоди, Дар поспішав, щоб перед вечором добитися до Вовчого яру і перед нічю його залишити. Як сонце показувало полудне, затримався на хвилину тільки за Лутовою при чистому потічку, вийняв із торбини кусник хліба, мед, напився холодної водички й помандрував даліше.

Схиялося сонце до заходу, коли, не зустрічаючи нікого, добився до Вовчої гори й зупинився над Вовчим яром. Розглянувся довкруги, шукаючи за дубами. Скоро доглянув їх на північному схилі яру, бо, як велетні, здіймалися понад гущу інших дерев. Почав пробиватися крізь сплетену гущавину до найбільшого дуба, що ріс близько дна яру. Не легко було дібратися до нього крізь ту живу стіну зелені, те химерне плетиво галуззя, тернових вітей, що гострими колючками ранили руки й обличчя.

Вже був близько дуба, коли вдруге тієї днини наглий страх ударив у нього морозним подувом. Великий дик вихопився раптом з-перед його ніг і, тяжко перевалюючися, шугнув у гущавник. Дар добру хвилину простояв, як здерев'янілий. Лише після хвилини, як проминуло перше враження несподіваної зустрічі, підійшов до дуба. Доволі високо побачив у ньому велику діру.

»Це те дупло, — подумав. — Але як це дідусь туди дістався? Може хто поміг?.. А як там яка біда сидить?.. Ні. Вертатися вже не буду, коли я тут! Нехай буде, що буде!.. Мати Божа, будь зо мною!«

З тією думкою й тією молитвою зняв торбу з плечей і почав посуватися вгору по стовбурі дуба. Щасливо вхопившись за бічну гілляку, опинився при дуплі. Зо страхом почав нишпорити, далеко сягаючи рукою. Наткнувся на якийсь вузлик, видобув його, зсунувся з дерева, розв'язав. Мала дитяча сорочина з дрібною вишивкою. Шкुरяний поясок. Чорний, дивний, дерев'яний хрестик із вирізаними буквами »А. С.« Якась грамота. Більше нічого. Глянув

на грамоту. Підпис: Іван Самійлович. — »Гетьманський підпис. Ось із чим дідусь скривався у Вовчому яру. Тому й шукали за ним. . . — подумав. — Прочитаю згодом.«

Оглянувши все ще раз, поклав Дар свою знахідку в торбину. Була в нього хвилинка думка, щоб трохи припочити й перекусити. Але боявся довше тут залишатися. Хотів якнайскорше видістатися нагору, покинути непривітний Вовчий яр. Розглянувся, куди найкраще видістатися з нього, перестрибнув потічок й направився до полудневої, нижчої стіни яру, коли почув нараз за собою грізний поклик:

— Стій!

Став, як укопаний у землю, від страшливої несподіванки. З-за дерева виступив Максим. Його вигляд не ворожив нічого доброго.

— Ти хто? За чим тут з'явився?

Дар збентежився, зніяковів, не знаючи, що відповісти.

— Я мав тут щось заховане, — спромігся заговорити.

— Що ти тут мав? Ти прийшов на розвідини. Хто тебе сюди прислав? Пан?

— Ні. Дідусь.

— Що за дідусь? Говори, а то. . . — і вже підніс тонір, не пам'ятаючи у своїй люті і в тій думці, що хлопець насланий, щоб розвідати.

— Чекай! Чекай, Максиме! — почувся спокійний голос Вербового, що на щастя надійшов саме в пору. — Я ще дещо його питаю.

Тоді звернувся до Дара:

— Скажи, хто ти і чого сюди зайшов?

Спокійні слова Вербового заспокоїли трохи Дара й він почав розповідати все: що був поводитарем у діда-бандуриста, який прийняв його до себе ще як він був дитиною, що дід, умираючи, велів йому зайти у Вовчий яр і там шукати в дуплі дуба за тим, що він для нього заховав, що після смерті діда якийсь час проживав він на послугах у дворі, а тепер подався в світ.

— А як звався, хлопче, твій дідусь?

— Онисько Чайка.

— Чайка? Чайка?.. Правда, я чував про такого. Славний був, казали, бандурист. А що ти знайшов у дубі?

Дар показав свою знахідку.

— А це що в тебе? — Вербовий показав на предмет, завинений в полотенце.

— Бандура.

— Ти граєш?

— Так.

— Ану заграй, чи правда?

— А що хочете? — спитав уже певнішим голосом Дар.

— Про Олексія Поповича, чи про турецьку неволю?

— Про Морозенка знаєш?

— Знаю.

— Співай про Морозенка.

Дар добув бандуру, сперся об дерево і, пригравуючи на струнах, почав тремтячим іще голосом:

»Ой, з-за гори, з-за крутої
Військо виступає,
Попереду Морозенко
Сивим конем грає...«

З великою увагою та з захопленням прислухувалися Вербовий і Максим до слів хлопця та до його гри. Надбiг і Олекса та аж уста відкрив із великого здивування. А Дар кінчив:

»Ой, Морозе, Морозенку,
Преславний козаче,
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче.
Не так тая Україна,
Як те горде військо...
Заплакала Морозиха
Йдучи рано в місто.
Не плач, не плач, Морозихо,
Не плач, не журися,
Ходи з нами, козаками,
Мед-вина напийся.«

— Тепер я вірю тобі, — відізвався Вербовий. — Залиши його, Максиме. Нехай іде, куди пустився. Ми, хлопче, заховалися тут перед панською неволею.

— А потім? — не втерпів Дар.

— У світ. Може підемо й туди, куди ходив Морозенко.

— То й мене візьміть, дядьку, з собою.

— Добре. Лишайся. Підеш із нами.

СЕРЕД ДРІМУЧИХ ЛІСІВ І ТИХИХ ОЗЕР

Проминуло сім важких років.

Україна весь той час із усіх сил боронилася від наступу загребущих сусідів, хочаби зберегти вільне державне життя. Щоб захопити багатства української землі й підкорити собі український нарід, заходились у впертих зусиллях Польща, Московія і Туреччина.

У тому році, коли після заслання Московією гетьмана Івана Самійловича на Сибір, козацька старшина віддала гетьманську булаву України Іванові Мазепі, пізньою осінню вступила на дрімучі ліси й тихі озера Волині дивна, жаху повна ніч.

Дрібними, густими, гострими струменями спливав дощ із неба і зразу замерзав, устелюючи льодом землю і чіпляючись ним кущів і дерев. У густій, мрячній, дощовій куряві дерева в садах і лісах прибирали якісь дивовижні, фантастичні контури.

Галуззя дерев, що тяготіло від грубої ожеледі і цілих льодових брил, тріщало, ламалося з гуком і валилося на землю.

Йшла гуркотнеча невгаваючи, як на полі бою.

В таку то ніч у дворі Боговитинів, що вигідно розгорнувся на горбовині в селі Тернівці над річкою Іквою, до дубової, в залізо кованої брами почав хтось сильно, нетерпляче й настирливо стукати. У дворі, видно, не зважаючи на негоду і брехіт собак, усі глибоко спали, бо немалу хвилину довелося прибулим стояти під брамою. Нарешті далися чути непевні і тяжкі на льоду кроки. Хтось підходив до брами з смоляним каганцем і якийсь дужий голос сердито відізався:

— А хто там товчється?

— Це ви, Миколо?

— Я. А кого там Пан Біг привів?

— Чаплич.

— О! Пан з Луганова. Зараз отворю.

Старий сторож двора, Микола Терлич почав заходитися, щоб відкрити браму. Нелегко воно приходило, бо вкрилася льодом і примерзла. З трудом також в'їхала повозка на подвір'я, бо дорога була згориста і коні ковзалися по гололедіці.

Коли стали на подвір'ї, Чаплич, злізаючи, говорив:

— Годі нам добитися сьогодні до дому. А то ще дві милі. Коні падають. Довелося вас турбувати.

— Ой, бо і негодонька ж нині, негодонька, крий Боже, яка! Давно не пам'ятаю такої, — бідкався Терлич.

Після того постукав до челядної й розбудив службу.

Пані Боговитинова пробудилася вже раніше, з хвилиною стукання в браму. Коли метушня на подвір'ї й гамір у бічному крилі дому змоглися, потягла за шовковий шнур при ліжку, щоб задзвонити й дізнатися про причину заколоту.

Ввійшла старша жінка, Ганна Горошко, з дрібношляхетського роду й повідомила, що пан Чаплич із Луганова, знеможений негодою, заїхав у двір.

— Попроси до вітальні. Нехай запалять у гостинній! Треба приладити якусь вечерю. Я встану. Пришліть мені, Ганно, Гафійку!

Пані Арета Романа Софія Боговитинова, власниця села Тернівки й сусідніх присілків, була вдовицею. Проживала в Тернівці разом із старенькою тетою свого мужа Юрія, що згинув у другому році їхнього подружнього життя, нещасливо впавши з коня. За цим першим тяжким ударом життєвої долі в ясних днях її молодости скоро прийшов другий, не менше болючий, коли то в час несподіваного наскоку татарського загону, що вдерся на Волинь, утратила маленького трилітнього сина.

Рятуючи дитину, яку пірвав татарин, ухопила рапіру, що висіла на стінному дивані, й без надуми й вагання кинулася з нею на татарина. Але, поранена ним, повалилася на землю, здавалося — нежива.

Ці два страхітливі удари життєвої долі поклали тривкі сліди на вродливому, молодому ще обличчі пані Арети. В глибині її чорних очей заховався й заляг безмежний смуток. Збіглися темні брови на переднісці, серпанок туги ліг на біломармурному чолі, срібне павутиння вмоталося в чорні плетива волосся, часто здригалися від болю уста.

Як гасне промінь сонця за темними хмарами, так погасла на її устах колишня ясна, життєрадісна усмішка.

Залишила її також усяка охота до життя. Хатню господарку взяла в свої руки старенька, але ще вертка й рухлива тета Евдокія. У позахатній господарці: завідунням лісами, полями, сіножатями, озерами, риболовлю, дереворубом, продажем і доставою дерева, збіжжя, риб зайнявся вірний, невтомний помічник, Федір Дорич, що в славному бою під Конотопом, де гетьман Виговський розбив московські війська, втратив ліву руку.

Нікого близького собі вже не мала. Її батько Теофан Дубровицький студював колись в Італії, на Університеті в Болонії. Там познайомився з італійкою, донькою багатого промисловця, Аналеною Козаріні, й одружився з нею. Але батько давно помер, іще коли була малою дівчиною. Мати, по якій одідичила свою південну вроду, померла перед кількома роками.

При житті держала її тільки надія, що, може, син її не згинув, може, Господь таки дозволить віднайти його, зустрітися з ним в житті.

Всі свої зусилля присвятила тій меті. Великі гроші й дорожчінності давала тим, що пошукували за її сином по

турецьких містах: купцям, торговцям, королівським посланцям. Але все те було даремне.

Ввійшла до вітальні.

Пан Чаплич, що саме оглядав дорогу обстановку в кімнаті: венецькі дзеркала, дивани, фльорентійські мистецькі різьби з дерева, вироби з порцеляни, малюнки італійських малярів, схилився в глибокому поклоні, цілуючи її руку.

— Не знаходжу слів, щоб екскузуватися за мій нічний напад, достойна пані. Але склиця така, що коні щохвилини падають і дібратися мені до моїх пенатів було трудно. Незвичайно мені прикро, що молестую мою ласкаву сусідку.

— Гість у дім — по волі чи по неволі — Бог у дім, — сказала коротко пані Боговитинова. — Прошу сідати.

— Тим прикріше мені, — продовжував Чаплич, — що ваша милість, моя ласкава сусідка, посунула свою уважливість так далеко, що сама зволила зійти й мене повітати.

— Це не така велика жертва. Не знаю, що це добрий сон. Часто безсонниця мене томить. Годинами лежу й заснути не можу.

Чаплич глянув на неї пильно.

— Знаю. Усе знаю. Але не добре передаватися над міру розпачеві. В житті кожної людини бувають різні хвилини: і радість, і »tristitia«. Кожна людина — кажуть — своє лихо носить. . . От я був у Києві. Хотів полагодити різні справи й відвідати сина Єроніма. І ось чую: його нема! . .

— Як нема? — здивувалася пані Арета.

— Трьох їх залишило колегію й подалося, здається, на Січ. Він, Семен Воротинський і якийсь Чайка. Дар Чайка.

— Дар? — схопилася з незвичайним оживленням пані Боговитинова. По її обличчі перебігли легкі багряні хвилі.

— Так. Якийсь Дар Чайка.

— А-а! . . Чайка. . . На Січ пішли?

— Здається. Так говорили мені їхні товариші. Рішилися після того, як вчули, що Москва вдіяла з гетьманом Самійловичем. »Тільки на Січі є ще клаптик волі«. . . мав сказати Чайка.

Пані Арета зробила легкий рух легковаження.

— Це ще не причина, — відізвалася, — до більшої журби. На те й молодість, щоб шуміла.

— Нічого, — похопився Чаплич, — я не казав би. Нехай би йшли, але нехай закінчили б перше колегію. А то тільки розпочали клясу філософії.

Глянувши, побачив на обличчі пані Боговитинової вираз іще більшого смутку й ледве стримуваного болю.

Тим часом служба внесла до їдальні вечерю: яєшню на солонині, м'ясо дичини й мед у дорогому порцеляновому дзбанку та повідомила також, що в гостинній кімнаті вже запалено в печі й нічліг приготований.

— Нехай подбають про візника й про коні! — дала ще доручення пані Арета.

Довго ще після того, як Чаплич, повечерявши, пішов у приготовану йому кімнату, сиділа пані Боговитинова задумана, з новим приливом смутку й жалю. І спати вже тієї ночі вона не могла. Чула, як шумів-лютував вітер надворі, як ламалася деревина, і весь час стояла перед її очима та хвилина, коли її маленький син витягав до неї з плачем, риданням і розпачем рученята, вириваючись із кріпких долонь косоокого татарина.

Її маленький Богодар Данило. —

НЕЗГОСНА РАНА

— Добре то кажуть: »трудно рану гоїти, а не вразити« — говорив уранці при сніданку Чаплич до пані Евдокії. — Я хотів якось розважити паню Арету, хотів сказати, що кожна людина своє лихо носить. Для прикладу сказав я, що й я маю журбу, бо мій син Єронім без мого відома залишив у Києві колегію й разом з двома іншими студентами подався кудись, певно на Січ. Та не туди я попав, згадавши, що тими його товаришами були Семен Воротинський і якийсь Дар Чайка.

— З котрим це Воротинським? — поцікавилася пані Евдокія, що мала в своїй сивій голові родоводи всіх знаних на Волині українських родів. — Були Воротинські в Дерев'янці і в Онишківцях. Це, певно, дерев'янський. . . Але Чайка? . . . Чайка? . . . Щось не чула. . . А Даром кликали ми нашого маленького Богодара. — Дрижачою рукою

почала фартушиною втирати очі, що виповнилися сльозами... Розрадити!.. Хто її може розрадити? Добре кажуть люди: »Лихо швидко приходить, та не легко відходить...« А що ще в Києві чувати? Зустрічали, ваша милість, яких знайомих?

Пані Евдокія, що колись в молодості раз розчарована в своїх буйних мріях і сміливих надіях, вирішила залишитись у незаміжному стані, не зважаючи на свій пізній вік і безліч дрібних зайнять, що їх добровільно взяла на себе, живо цікавилася всіма подіями. Рада була знати і про те, що діється на польському королівському дворі, і про те, що задумують українські гетьмани, і про свари та чвари польських магнатів, і про життя сусідів, їх журби, клопоти й радості. Всі новини мали для неї велику принаду, тому радо вітала кожного, хто колинебудь заходив, чи заїздив у їх двір, і випускала тільки тоді, коли впевнилася, що вичерпала в гостя вже всі новини.

Тепер скрізь на всіх устах... — розпочав Чаплич, але перервав на останньому слові, бо ввійшла Боговитинова.

Після перших слів повітання з новим днем звернувся до неї:

— Говоримо, що діється тепер у світі, достойна пані. Тепер скрізь у нас на всіх устах ім'я полковника Палія. Діставши дозвіл від короля й польського уряду творити козацькі полки на правому боці Дніпра не лише для оборони границь польської держави, але й для збільшення військової сили, потрібної королеві до війни з Туреччиною, та дозвіл заселявати знищені й зруйновані війнами багаті землі, зробився він там неначе самостійним володарем. Засів собі у Фастові, укріпив його, про нікого не дбає, не тільки татарів туди не пускає та їх загони розбиває, але й польських панів починає проганяти й всюди козацький лад заводити. Заяснів розсвіт над країною. Народ преться туди з усіх усюдів. Як таким ладом дальше піде, то скоро вже ця країна, яку і Польща, і Туреччина, і Московія погодилися залишити пустелею, заселиться й оживе... Тому то народ за ним в огонь і в воду...

— Зветься Палій?

— Таке його козацьке ім'я. Був і на Запоріжжі і, як кажуть, із королем Собеським під Віднем. Хоча, — продовжував дальше Чаплич, — польські шляхтичі, що

повертаються до своїх маєтків, його не люблять, він на це не зважає, бо знає, що король потребує козацького війська. Буде хутори, села, церкви, панщину замінює на військові повинності, або грошові данини.

— А як він з Мазепою?

— Обидва йдуть до того самого, щоб поділену Україну разом злучити.

— Дай те їм, Боже!

— Маймо надію... І вам, ваша милосте, треба жити надією на краще завтра.

— Надією!.. Склали у нас цікаву, дивну, але влучну приповідку: »Це така надія, що від неї волос біліє...«

— Ні. Я глибоко вірю, що Господь розрадить вас і потішить.

Після від'їзду Чаплича пані Боговитинова покликала свого головного управителя й дорадника, Дорича, й запитала його, чи можна б кого проворного вислати на Січ.

— Я хотіла б децю розвідати, — казала.

Федір Дорич із незаможного українського шляхетського роду був це мужчина високого росту, трохи похилий, із довгим, униз опущеним сивим вусом, бистрим розумним поглядом сірих очей. Лівий рукав його свитки був пришпилений до грудей.

Пильним поглядом глянув на свою хлібодарку й догадуючись, за чим вона шукає, відповів по хвилині надуму:

— Тепер пізня осінь, милостива пані. Тяжко буде дібратися комусь на Січ. Треба буде зачекати до весни й то, аж сплинуть весняні води. Гадаю, що найкраще буде післати Терлича. Він людина бувала й спритна. А тепер немалої спритности треба, щоб на Січ добитися. Для вашої милости він охоче піде.

Ще тієї самої ночі говорив Дорич із Терличем.

— До Бердичева, — відповів Терлич, — дорогу знаю, а там люди покажуть.

Похитуючи головою, додав:

— Незгоєна в неї рана. Недаром кажуть: не так хутко згоїться, як скоїться...

— Візьмете, Миколо, Гриваня. Кінь спокійний, витривалий, загартований.

— Коня? Ні. Піду пішки. Пішки немає замішки. —

ДОБРЕ БРАТСТВО КРАЩЕ БАГАТСТВА

Рання ще була осінь, коли трійка київських спудеїв: Семен Воротинський, Єронім Чаплич і Дар Чайка залишили мури колегії й подалися в мандрівку у широкі простори рідного краю, де дрімучі, тужливі ліси, розлогі квітисті степи, сумовиті, мрійливі могили.

Була в них думка добитися на Січ, побачити світ, натішитися буйною волею степів, вільним козацьким життям та в сміливих походах і пригодах виявити свою відвагу, лицарське завзяття.

Перший кинув цю думку Чаплич. Худорлявий, синьоокий, швидкий, жвавий, гарячий, запальний, у час однієї розмови з Воротинським і Даром нагло схопився з крісла.

— Не буду тут сидіти довше. Йду на Січ. Як та сарана лізуть вороги з усіх сторін на нашу землю, різні зайти розпанашуються на ній, а ми латину зубримо. Доволі мені її!

Воротинський, що великими кроками мірив кімнату, враз затримався при ньому й обкинув його поглядом повним здивування.

Був це юнак високого росту, широкоплечий, кремезний, ясноволосий. Був повільний звичайно в рухах і в мові, але повен бистрих задумів, помислів і дотепів. Визначався такою силою м'язів, що ніхто в бурсі не міг йому дорівняти. Було так раз, що вісьмох найсильніших у бурсі студеїв змовилося, щоб Воротинського «провчити». Ввійшли всі у войовничій поставі в його кімнату й почали йому договорювати й дошкулювати. Зміркував Воротинський, що якась напасть загрожує, але не дав по собі знаку, спокійно й лагідно відповідаючи на зачіпки. Коли ж осмілені його покірливістю бешкетники хотіли приступити до дії, двох їх в одній хвилині за одним розмахом його руки опинилися на землі під стінами, двох інших, ухопивши двома пальцями за шию, випхав він за двері, а інші, побачивши розгром, хильцем і боком вирвалися з кімнати.

Тепер, почувши від Чаплича про його задум, заговорив: — Що ти кажеш? На Січ? От козарлюга!.. — і в захопленні вдарив його по плечах, аж гомін пішов по кімнаті. — Тільки що твій батько скаже? Я йду з тобою. А ти Даре?

Дар, спокійний, вдумливий, мрійливий, відізався:

— Я вже про це не раз думав. Що ж? Мені найлегше. Нікого не маю, хто стримував би мене. А татарам і туркам я маю децо сказати.

— Нам усім треба їм децо сказати.

Всі три вони, хоча різнилися вдачею, заприятнилися на шкільній лавці, стали щирими побратимами, друзями й ділилися своїми журбами й радощами, думками та мріями.

Їх задум зростав і кріпшав у міру того, як бачили, що Україна потребує сміливих, відважних, лицарських людей, які стали б в обороні її вільного життя та безпощадно гонили б усіх напасників, що полакомились на скарби української землі.

Свій задум перевели.

Залишивши Київ і прямуючи в своїй мандрівці на південь, бачили вони велику руїну, довгими війнами та

частими татарськими набігами й наскоками заподіяну*.

Бачили зруйновані міста, попалені села, попелища, зга-рища, запустілі поля, диким бур'яном і буйними травами порослі, що при кожному легкому подуві осіннього вітру скаржилися сумовитим, жалісним шелестінням.

Немалою відрадою для них було, коли в багатьох місцях тієї великої пустелі зустрічали людей, що метушилися й клопоталися, будуючи наново хати, хутори, селища. Тоді радо зупинялися, приглядалися до роботи, гуторили.

Зустрівши людей при праці, здалека вітали їх словами:

— Щасти, Боже!

— Спасибі за слово добре, — відповідали люди. — А куди вас Пан Біг веде?

— Йдемо боронити вас і вашу працю, — поважно говорив Воротинський.

— Та чим же будете боронити? — цікаво на них споглядаючи, запитували.

— Шаблями.

— А де ж вони у вас?

— Ми їх здобудемо. Такі з золотими держалнами.

Голосний сміх ішов по громаді.

— Краще беріть сокири й лопати та приставайте до нас, помагайте нам!

— Ми вам краще поможемо, — не піддавався Воротинський. — Ви ще нам подякуєте.

— Як не половлять вас татари на аркан і не поведуть на мотузках, — сміявся дехто.

— Або вовки-сіроманці не попідвечіркують вами, — додав інший.

— Ми більше лякаємося отих дівчат, що мотаються коло вас, як татарів та вовків, — не поступався Воротинський, коли бачив, як дівчата, що помагали в праці, кидали цікаві погляди й знадливі усмішки в їх бік.

*) Український літописець Самійло Величко так описує цю руїну: «Поглянувши, ... бачив я просторі українські поля і розлогі долини, ліси й широкі сади, прекрасні діброви, ріки, стави, озера, мохом, тростиною й непотрібним хмизом зарослі... Бачив я також на рідних там місцях багато людських костей, сухих і голих, тільки небо над собою за покриття маючих, і запитав себе в думці: хто вони — оці?»

— Чого ж то, козаче, ви так нас лякаєтеся? — відізвалася з гурту, сміючися і пускаючи бісики*, моторна чорнявка.

— Ану ж котра закине аркана, захопить, потягне за собою і... пропав чоловік.

Знову буйний, гомінкий регіт розсипався дзвінками переливами, як розсипаються бризки гірського потоку по скельному камінні.

Так, залишаючи на боці Білу Церкву, перейшли Богуслав і наблизилися до Корсуня. Не раз просилися на нічліг до стрічних людей, не раз доводилося проводити ніч під чистим небом, де сухе бадилля, або осіннє листя було за постіль, а небо, засипане зорями, покриттям.

Що даліше посувалися вони на південь, щораз то більшим шумом шелестіли прив'ялі трави, зісохле листя й вітром прибите зілля.

Близько вже Корсуня побачили на березі невеличкого потічка якусь напіврозвалену хатину, що притулилася одним боком до ліска.

Сонце заходило. Останнє його проміння пробігало верхів'ям дерев, заглядало в плеса рік і золотом розсипалося по землі.

— Будемо мати сьогодні дах над головою, — промовив Воротинський. — Правда, є в ньому глибокі ями, але є дах.

Коли прийшли ближче, побачили, що не тільки дах дірваний, але ще й у хатині також великі ями там, де колись були двері й вікна. І в середині було пусто. Все ж таки постановили переночувати в ній, бо ніч надходила й холод вела з собою.

Вимели пруттям долівку, внесли сухої трави, листя, розстелили й полягали.

Чаплич почав розмову.

— Говорив ти нам, Даре, як ходив із бандуристом. Але як ти дібрався в нашу колегію?

— Мав щастя, — відповів Дар.

— Є приговорка: Не родися красний, та щасний, — доповів Воротинський.

— Не мішай, Семене!

— Вже мовчу, Єроніме!

*) Пускати бісики — моргати очима.

— Мав я щастя, — повторив, усміхаючись, Дар. — Як я вже, мабуть, говорив вам, із тими людьми, що їх я зустрів у Вовчому яру, добився серед різних пригод аж до Житомира. Там наші стежки розійшлися. Вони пішли у Фастів, я подався до Києва. Той купець, вірменин Саваян, до якого я вступив на службу, жив близько з нашим багатієм Васильківським, що то, як знаєте, стільки домів, хуторів, млинів має і так гостить нашу братію.

— Добре братство краще за багатство, — встромив своє зауваження Воротинський.

— Не перебивай, Семене! — сердився Чаплич.

— Я вже тихо, Єроніме!

— Так ото, — продовжував Дар, — перед тим паном Васильківським казали мені раз грати на бандурі. Йому моя гра припала так до вподоби, що вмістив мене і в бурсу і в школу.

— Це йому й не так тяжко було. Такий багатій! Не знає, де гроші ховати. А сказано: «Коли багат, то й слово його в лад».

— Не кажи так, Семене, — боронив свого добродія Дар. — Інший, хоч і багатий, не зробив би цього, що він зробив для мене.

— То й слава йому! Дай то, Боже, з добрими людьми знатись!

— Не знати, яка то тепер доля прийде до нас у гостину? — відіззався Чаплич.

— Не журися! — відповів Воротинський. — *»Fortes fortuna juvat«** — А повертаючись на другий бік, додав: *»Nunc nobis, amici, dormiendum est.«***

Тихо й незаметно йшла по срібних стежках місячного сльва шовковими мряками вповита, зірками ожемчужена українська ніч. Приставала при згарищах, попелищах, побійовищах і румовищах і буйними росами-сльозами змивала руїну.

Впадало місячне світло почерез отвори й щілини до розваленої хатини й освічувало обличчя юнаків, що, втомлені дорогою, заснули молодим міцним сном. —

*) Відважним помагає доля.

***) Тепер, друзі, слід нам спати.

НА РОЗСВІТІ, НА ЗАРАНЦІ ЩЕ СПАЛИ БУСУРМАНЦІ...

Чи то таке щось приснилось Дарові, чи щось заголо-
сило, — він знечев'я пробудився.

Був світанок.

Хвилину він лежав спокійно, намагаючись пригадати
собі сон та збагнути причину, чому прокинувся. Нараз
почув близький тупіт коней. Глянув в отвір і на поблід-
лих його устах появилася дивна усмішка.

— Татари!.. Пропало все!.. Кінець!.. — подумав і
скоро почав будити друзів.

— Татари!.. — шепнув.

Схопилися, як огнем припечені.

Побачили татарів на довгогривих, довгохвостих бахма-
тах. Було їх сімох. Щось говорили, чогось, видно, шукали,
за чимось розглядалися.

Юнаки тільки мовчки переглянулися, не кажучи ні слова.

Тим часом два їздці зіскочили з коней і з нагаями в руках і арканами при поясах пустилися до хатини. Обидва були в кожушинах, вивернених вовною наверх. За чимось шукали. Коли помітили трьох юнаків, немале здивування й деякий страх відбилися в їхніх очах. Але побачивши, що це молоді хлопці, і то неузброєні, в одній хвилині сягнули по аркани. Один із них, із рідким клоччям волосся на підборідді, в одну мить успів накинути аркан на шию Воротинського і, сміючись у голос, сказав щось, по-татарському до другого.

І тут раптом скоїлася дивовижа.

Воротинський, із арканом на шиї й рамені, прискочив нагло до напасників, ухопив їх обох своїми ведмежими руками за шиї і, заки вони стамилися, стусонув їхніми головами одною до одної з таким розгоном і з такою силою, що обидва покотилися на землю.

Татари на конях, почувши суматоху, й собі зіскочили з коней.

Дар, готовий уже на все, вийняв кинджал, що його дістав у дарунку від Курочки, рішений скоріше згинути, як потрапити в полон. Воротинський скинув аркан із шиї й ухопив обіруч свій топірець. Чаплич, швидко розглядаючись, побачив поламаний стілець, пірвав його відламок і також був готовий.

— Мене на аркан?.. Покажу я вам, чортове насіння!.. — аж кипів із гніву й непогамованої люті Воротинський, широко розставляючи ноги.

Але нараз, як раптова блискавиця, нова несподіванка заскочила їх. Із сторони недалекого байрака розлягся гострий свисток і одночасно понеслися повні тривоги, жаху, переполоху й розпачу голосні оклики: «Аллах! Аллах!»

Татари, що вже прийшли до притомности й почали підводитися з долівки, кинулися стрімголов до коней і всі разом, як навісні, повернули коні й чкурнули куди їх очі несли.

— Що це? — відізався Воротинський, до краю здивований. — Що це?

— Вони втікають!.. — відповів Дар із іскрами радості й захоплення в очах. — Козаки!.. Козаки за ними!..

Скоро вибігли всі три з хати й побачили, як татари, втікаючи, розсипалися на всі сторони перед козацькою погонею.

Це козацький сотник, колишній запорожець, сивоусий Денис Коробка-Невтойбик на чолі сильного відділу вдарив ранком на татарський табір, що розклався на нічліг, одним ударом розбив та розтрощив татарів, відбиваючи ясир і відбираючи награвоване добро. Тепер випитував бранців, звідки вони та як попали в полон. Довкола нього гуртувалася козацька кіннота, повертаючись після переслідування.

— Ходімо до наших! Ходімо до наших! — гарячився Чаплич.

Коли прийшли до гурта й протискалися, побачив їх Коробка. Грізно стягаючи густі, навислі брови, запитав:

— А ви х-х-хто? — Мав труднощі у вимові.

— Ми київські студенти. Йдемо на Січ, — відповів Воротинський.

— Студенти? Н-н-на Січ?

Довгим, цікавим поглядом зміривши їх, відізався вже трохи лагіднішим голосом:

— А ч-ч-ч-чого вам туди?

— Слави здобувати.

Очі старого козарлюги зайнялися легкою посмішкою.

— Книжка в-в-вже навкучила?

— Що книжка там, де шаблі треба.

— А вмієте ви н-н-нею орудувати?

— Навчимося.

— Не т-т-так то воно легко, як вам здається. Це не ваша л-л-латина! В тім чого в-в-вам аж на Січ? Наш полковник шабель потребує. І таких п-п-потребує, що латину знають. Відомо вам, хто наш п-п-полковник?

— Відомо. Про нього всі тут говорять. Семен Палій.

— Підете з нами?

— Як ти кажеш, Даре?

— Підемо.

— А ти, Єроніме?

— Добре.

— От і гаразд, — промовив сотник. — К-к-коротко й розумно. Дайте їм, хлопці, коні, що з них татари злетіли.

— А не п-п-попадайте з н-н-них! — додав із сміхом.

ЯК ПІНА НА РІЦІ

Крізь відчинене вікно у спальню пані Боговитиної в Тернівці пахощами розквітлих садів та співами солов'їв, що приховалися в кущах темної вільшини над річкою, вливалася чарівна травнева ніч. І п'янки пахощі і солов'їні співи не дали їй заснути. На солов'їв аж сердилася в думках. «Неначе завзялися сьогодні!» — думала. «Десь їх сон не береться!..» А коли накінець заснула, дивний приснився їй сон.

Йшла кудись через велике багнище, все мохом і травою заросле. Щохвилини ноги її западали й грузли в трясовину і тільки з великим трудом проходила почерез широкі простори тієї багниці. Йшла довго. Так дійшла аж до ріки. Ріка була широка. Її плесо виблискувало смарагдовими переливами; вода була чиста, як кришталь. «Як мені дістатися до другого берега?..» Почала розглядатися.

Довго не бачила нікого. Нараз спостерегла, що на другому березі ріки хтось стоїть і рукою дає їй знак, щоб увійшла у воду. »Хто це такий, їй так дуже знайомий? .. Боже милий! .. Це ж її Дар! .. Який великий уже! ..«

Без надуми увійшла в ріку і... пробудилася. Обличчя її було ціле мокре від сліз радості. Глянула у вікно, куди із свіжим подувом раннього повітря впадали вже проміння сходячого сонця, і знову сльози потекли струмком... Це ж тільки сон! ..

* * *

— Ти не спала сьогодні, Арето? — питала пані Евдокія при сніданку. — Такі в тебе тіні під очима.

— Дивний сон мені снився.

По хвилині надуми почала розказувати.

Пані Евдокія слухала з великим зацікавленням, втираючи щохвилини очі. Коли вислухала, сказала:

— Ну, тих мочарів, того багновища мала ти вже доволі в житті. Дасть Бог, прийде ще й для тебе хвилина ясніша. Ти »перейшла багновище«. »Вода чиста, як кришталь«. Бачила Дара... Сон добрий. Дуже добрий... А коли йде Терлич?

— Вже ладиться. Вчора мене запитував, чи не час йому вже йти. Скоріше я не хотіла, бо чула від людей, що були повені.

Після сніданку покликала Дорича, покликала Терлича і по короткій нараді вислала Терлича на Січ.

Виправляючи, звернулася до нього:

— Я ще раз кажу, Миколо: як тяжко вам пускатися в таку далеку дорогу, як лякається її, я не хочу вас сидувати.

Терлич, не зважаючи на свій уже похилий вік, завжди ще моторний, рухливий, жвавий, говіркий, відповів:

— Ласкава пані! Дорога, правда, неблизька. Але не в чужину я йду. Це наша рідна країна. А кажуть люди: »Нема в світі, як своя рідна країна.« А коли є і хліба край, то й під вербою рай. Та й не лякливий я. Може Господь дасть: добру вістку принесу.

— Ви знаєте, що я хотіла б розвідати?

— Знаю. Мені вже казали: хто він, скільки має років, звідки родом.

— Так ідіть з Богом і щаслива вам дорога!

Ще тієї самої днини Терлич, щедро забезпечений на дорогу, вибрався туди, куди Дніпро несе свої води.

Для пані Боговитинової настали довгі дні очікування. Відцвіли сади, проминули сінокоси, прийшли жнива: житні, пшеничні, потім вівсяні, достигли овочі в садах, листки почали спадати з дерев, ластівки збиралися у вирій, — Терлича все ще не було.

Аж однієї днини, вже під вечір, коли сонце заходило за ліси, він прийшов. Спалений був сонцем і вітрами, але черствий і бадьорий.

Втішилася ним пані Боговитинова, як кимось рідним.

— Славити Бога, що ви вже вдома, Миколо. Я вже докори сумління мала, що дозволила вам іти. Як відбули дорогу?

— Дякувати Богові, щасливо. Або то чужі люди? Скрізь свої. І дорогу вказали, і кіньми часом підвезли, і переночували, і порадили, і, як небезпечно було, помогли, і через річку переправили, ще й не раз погостили... Так добився я на Січ. Але там, милостива пані, про молодого Чайку не чули.

— Не чули? Нема його там? — розчарування було в голосі пані Арети.

— Є один Чайка, але старший уже і зветься Панько.

— А мені казали...

— Але є молодий Чайка деінде.

— Де?

— В нашого полковника Палія. Мені багато про нього розказували. Хвалять його і люблять. Хвалять, бо відважний, люблять, бо на бандурі хороше грає, людей розважає. Молодий іще. Може, кажуть, двадцять років має. Але я його не бачив. У Фастові його не було, бо потягнув кудись із сотником Невтойбік-Коробкою аж за Тясмин. Розшукати його вже не буде важко.

— На ім'я йому Дар?

— Так його кличуть.

— А як той сотник зветься? — поцікавилася пані Евдокія.

— Коробка-Невтойбік.

— Невтойбік? Що це за прізвище?

— Козацьке. Він має звичку, як хтось не по його мислі щось каже, чи робить, говорити: »не в той бік гнеш.« От і прозвали його Невтойбік.

— Кажете, що козак із нього добрий? — йдучи за своїми думками, питала пані Боговитинова.

— З кого? З Чайки? О! Він вже осаулом у сотні. Вже й славою вкрився. Казали мені, що йде в бій, чи то на татарина, чи проти польських панів, як от я, на той приклад, на сіножать траву косити, чи до річки рибу ловити. Ані оком не мигне. Твердий, як залізо.

Пані Боговитинова радо слухала. Знала вона, що вся її надія спирається тільки на тому рідкому імені »Дар«, яке вона придумала, вкорочуючи ім'я Богодар. Знала добре, що та надія, як піна на річці. Не сумнівалася, що ще хтось може мати таке саме ім'я. Все ж таки останньої іскри надії визбутися не могла й не хотіла. —

ДВІЧІ МОЛОДИМ НЕ БУТИ

У містечку Фастові, розкиненому на горбовині й укріпленому високим земним валом із острим частоколом на ньому, сумно проходили зимові дні. Ще восени схопили поляки полковника Палія, забрали кудись і ніхто не знав, що з ним сталося.

Палій був улюбленцем усього народу: і селянства, і козацтва. Меткий, рішучий, сміливий, був пострахом для татарів і турків, був пострахом для польської шляхти. Ставав в обороні українського народу проти всякого насильства, тому не любила його польська шляхта і на власну руку виступила до боротьби із ним. Але Палій і далі заселявав пустарі селами й хуторами, відбудовував міста, творив на руїнах нове життя. Хоча король, даючи йому право заселявати край, застеріг собі, щоб він не торкав польських маєтків, Палій застеререження легковажив і на багатьох селах польську шляхту проганяв із її маєтків та заводив нові поселення.

Правда, були ще й інші козацькі полковники, як Іскра, Самусь, Абазин, що вели те саме діло заселювання Правобережжя, доручене їм польським королем, але жоден із них не втішався тією пошаною і тією любов'ю українського народу, що Семен Палій.

Що з ним сталося? Ця думка турбувала всіх. Сотник Невтойбік-Коробка після наради з полковницею вислав у Київ Дара Чайку. Знав, що в Києві є в нього знайомі купці, тож поручив йому розвідати, чи вони чогось не чули.

Тепер чекали у Фастові на його поворот. Але Дар забарився в Києві довше, як вони думали, бо в Київ мала повернутися купецька валка, що вирушила була давніше дорогою на Львів і на її повернення саме чекали.

І справді вона привезла відомість, що полковника Палія держать у в'язниці в Підкамені.

Повертаючи до Фастова, Дар увесь час продумував, як допомогти полковникові. Зважився на велике й небезпечне діло. Всі думки були направлені на те, як свій задум перевести найкращим, найуспішнішим ладом: чи долучитися до якоїсь купецької валки і так дістатися в Підкамінь, чи вибратися самому, окремо? Кого взяти з собою?

Найперше втаємничив у свої пляни найщирішого свого друга, Воротинського.

— Невже ти хочеш сам іти? — запитав Воротинський, зацікавлений і захоплений. — Мене до товариства не просиш? А двері хто виважить?

— Золотий обушок скрізь двері відчинить.

— То ти бери золотий, якщо він у тебе є, а я візьму дубовий, або залізний.

— Підеш зо мною? — зрадив Дар.

— А ти що думав? Двічі мені молодим не бути. . . Та й тебе самого пустити не можу.

— Чому?

— Ти там замість діло робити дівчатам на бандурі пригравав би.

— Думав я спочатку, — казав розвеселений Дар, — чи не можна б цілою сотнею, а то й двома вдарити й силою полковника відбити. Хотів уже про це з нашим сотником говорити. Але це зробило б багацько шуму й заколоту.

— Вони тільки чекають на те, щоб причину й нагоду мати нас відси визбутися. Ні, ти добре продумав, — погодився Воротинський.

Коли Дар відкрив свій задум сотникові Коробці, цей не то що не противився, але почав із ним нараджуватися.

— Хто піде з тобою? Воротинський?

— Так. Приобіцав.

— Добре було б знайти к-к-когось, що знає Підкамінь і ті сторони. Розвідай по сотнях, м-м-може є хто такий?

— Я вже розшукав. Захар Білий у нашій сотні родом із Підкаменя. Він не молодий уже, але людина певна і знає околицю. Погодився і дорогу показати, і до помочі стати. »Такого чоловіка, як наш батько полковник, не було, — казав, — і не буде«.

— Це добре. Підете разом утрійку. Ти, В-в-воротинський і Білий?

— Шкода, що Чаплич уже додому поїхав. Може пішов би з нами. Потребую ще намовити Лескача. Він сміливий, проворний, спритний і по-польському гладко говорить.

— Правда, — згодився сотник. — Може й т-т-треба буде.

— Думав я, — продовжував Дар, — пристати до якоїсь купецької валки і з нею йти. Але здається мені, що краще буде нам самим.

— І я так гадаю. Чим м-м-менше людей буде знати про ваш т-т-такий задум, тим і краще. А п-п-про гроші не турбуйся. Міща червінців ми п-п-приладимо на те, щоб х-х-х-хабара дати, як треба буде... А твоя бандура заховалася?

— Заховалася.

— Привіз із с-с-собою?

— Привіз, — відповів, усміхаючись, Дар, — і вам, пане сотнику, хочу віддати у сховок.

— Коли ж в-в-виїжджаєте?

— Хоча б і зараз.

— Ще заждіть. В-в-весна не за горами. Зачекаєте, аж ліси зазеленіють. Легше б-б-буде.

Після тих слів із задоволенням глянув на стрункого, як молодий явір, юнака, сердечно поплескав його широкою долонею по плечах і промовив:

— От і люблю відважних. Відвага м-м-мед п'є і к-к-кайдани тре. Де відвага, там щастя.

НІЧ БУЛА ТЕМНА

Щезли сніги, сплили весняні води, зазеленіли сади, гаї, ліси.

Козацька чвірка: Чайка, Воротинський, Лескач і Білий вибралися в дорогу. Їхали на добірних конях. П'ятого запасного провадив із собою Білий.

Забезпечені зброєю: пістолями, шаблями та потрібним приладдям: топорами й шнурками, в козацьких одягах переїхали без затримки й перешкоди землею, що була під володінням Палія. З хвилиною, як мали вступити поза границі »паліївщини«, змінили одяг. Лескач, хоч і невисокий, але широкоплечий, огрядний, одягнув шляхетський малиновий кунтуш, підібрав собі пишні русяві вуса, надів шапку з перами, випрямився й виструнчився на коні, вдаючи бундючного, гордовитого шляхтича. Інші, як його служба, надягли звичайні свитки. Зброю заховали старанно під одінням.

У такому вигляді пустилися стежками, польовими

доріжками, долинками, ярами й лісами, старанно обминаючи всі місця, де могли бути польські станиці, польські військові залоги.

На одній тільки, трохи ширшій дорозі зустріли невеликий відділ польських жовнірів.

— Стій! Хто іде? — крикнув провідник.

— Jestem Halery Czarnobylski, szlachcic, jak panowie widzą, — заговорив Лескач. — A to, — повів панським вельможним рухом, указуючи на інших, — moja służba.

Дальша розмова йшла в польській мові.

— А звідки?

— Їздив я до свого маєтку під Білою Церквою. Але там тепер той клятий Палій потворив якусь козаччину. Хлопи бунтуються, тож я вертаюся у свої добра під Бродами... Але що наш найясніший король це дозволяє?

— Палій уже нешкідливий, — відповів польський підстаршина. — Спіймали пташка, — сміявся задоволений. — У клітці тепер співає. »Czołem!« — закінчив.

— Czołem! — відповів Лескач. — В дорогу! — звернувся до своїх.

Дальша дорога відбулася без більших перешкод. Нічлігували по захисних місцях під чистим небом.

Вечір уже надходив, як приближалися до Підкаменя. В недалекому ліску залишили Лескача з кіньми і втрійку вже, піхотою, ввійшли до міста. У вікнах блимали ще подекуди світла, на дорогах і вулицях було пусто й тихо. Білий підвів їх до малого дімка, де — казав — жив в'язничний сторож, родом із Підкаменя.

— Дай мені твій »золотий обушок«, — звернувся Воротинський до Дара. — Я буду з ним говорити.

Після того, як одержав міща з червінцями, постукав до дверей раз і другий.

— А хто там? — почувся голос із середини.

— Вийдіть, скажу.

По хвилині появився на порозі високий, кріпкий вусатий чоловік.

— Ви до мене? Чого вам?

— Ходімо набік. Зараз скажу.

Тим часом Дар і Білий відійшли віддалік. Довго їм довелось чекати на Воротинського. Гасли світла у вікнах, надійшла ніч. Врешті почули його притишені кроки.

— Твій »золотий обушок«, — промовив шепотом, —

пригодився. Висипав я йому жменю червінців. Ось два ключі: більший від брами, менший від кімнати №7. А оце залишки з обушка. Перед брамою варта. На коридорі друга. Від брами до коридору три східці вниз. Пам'ятай! . . Коридор праворуч. У ньому при кінці кімната №7. Там наш полковник. . . Ви, Білий, стійте тут та вважайте, щоб сторож не зробив нам якої халепи. Ми йдемо в ім'я Боже!..

Ніч була темна.

Близько в'язничної брами Воротинський почав удавати п'яного: вигукував відірвані польські слова, похитувався, розмахував руками. Вартовий зупинився у своєму ході і, здивований, насторожився. Воротинський, похитуючися даліше й виписуючи ногами дивоглядні кривульки, підійшов ближче. Коли вартовий підносив уже руку, чи то щоб ударити його, чи відштовхнути, Воротинський одним ударом запаморочив і приголомшив його так, що той, неначе підрізаний, упав на землю. Миттю Воротинський уткнув йому шматину в уста й почав в'язати йому руки й ноги.

Дар тим часом ізлегка, поволі й дуже обережно, щоб не наробити гомону, відчиняв браму. Брама була тяжка, бо в'язниця була в давньому мурованому замку. Коли відхилилися двері, Дар зачекав на Воротинського, по чім обидва вони, притискаючися до стіни, зійшли по трьох східцях униз і поглянули на коридор.

Тут також була варта.

Розміреним кроком проходжувався вартовий попри в'язничні камери вздовж коридору, слабо освітленого світлом каганця.

Дар і Воротинський прикипіли до стіни.

На щастя слабо блимаюче світло каганця не доходило аж до них і вартовий не помітив їх та даліше спокійно продовжував свою мандрівку по коридорі.

Козакам треба було на щось зважитися.

У хвилині, коли вартовий повернувся до них спиною, Дар, як молодий леопард, поскочив до нього з наміром закинути йому якусь плахту на голову. Але вартовий щось, видно, почув і раптом обернувся з витягненим пістолем у руках. Швидким, як блискавиця, рухом Дар підбив руку вартівника вгору і пістоль вистрелив у стелю. Тоді вартовий, мужчина міцної будови, вхопив Дара в дужі обійми й обидва вони повалилися на землю, спричи-

няючи гук, стукіт і лоскіт у в'язниці. В'язні, хоча, може й пробудилися та чули, що на коридорі щось діється, але, замкнені в своїх камерах, нічого вдіяти не могли. Нікого іншого у в'язниці не було.

Повалившись на землю, противники, обидва міцні й завзяті, стали перевертатися по коридорі. Воротинський хотів прийти з поміччю другові, але при слабому світлі та скорій зміні положення борців не міг швидко збагнути, котрий із них наверху, а котрий насподі, тому тільки безрадно затискав топір у руках. Боявся вдарити Дара. Заєдно лише підбадьорював його словами:

— Друже, тримайся! Тримайся, друже!

Після довшої хвилини тих перевертів удалося звинному Дарові вихопитися з обіймів противника. Швидким рухом добув кинджал, підніс його вгору й промовив:

— Лежи спокійно, а то тебе нема!

Одночасно прискочив Воротинський, здавив коліном вартового й почав в'язати.

Управшись із цим, обидва підійшли до келії № 7 і відчинили її.

— Хто там? — доніс до них знайомий голос.

— Це ми, пане полковнику, козаки: Чайка й Воротинський. Просимо скоро йти з нами, щоб хтось не надійшов. Коні чекають.

Із склепленої кімнати вийшов полковник Палій. Був це мужчина в силі віку, високий, прямий, із невеликим чорним, трохи посрібленим вусом, з високим чолом, бистрими чорними очима та гострими лініями підборіддя, що вказувало на його рішучість, тверду, невгнуту силу волі.

— Чайка і Воротинський? — запитав. — Ідемо.

Переходячи попри зв'язаного вартового, знову запитав:

— Убитий?

— Ні, — відповів Чайка. — Ми хотіли без кровопролиття. Зв'язаний тільки.

— Розумно зроблено, — промовив Палій.

Вийшли на вулицю.

— Я приобіцяв сторожеві віднести ключі, — відізався Воротинський. Ти, Даре, веди пана полковника. Я залишусь позаду. Разом із Білим будемо крити вас.

Так дійшли до лісу, де чекав на них Лескач із кіньми.

— Спасибі вам, хлопці! — промовив Палій, досідаючи коня. — Радий я, що живе ще козацька слава.

А КОЗАКА ШАБЛЯ СТЕРЕЖЕ

Недалеко Фастова, під молодим ліском була Палієва пасіка. Доглядав її Нечипір Човгар, колишній січовик. Старезний уже був дідуган, але ще черствий, «запечений», як казали про нього. Сивий був, як голуб, але чуприна в нього була густа. Густі були й брови, що насунулися йому стріхою на очі. Над лівою бровою йшов довгий шрам і ліве його око часто стулялося.

Весну й літо аж до пізньої осені проводив дід Човгар у пасіці, де мав повні руки роботи, бо пасіка була велика. Збирав рої, робив вулики, вибирав мед, ладив вошину. Деколи заходили до пасіки козаки з різних сотень, що любили послухати, як дід розповідав. А мав про що розказувати, бо довгі літа воював і багато бачив і пережив. Був у турецькій неволі й мучився на галерах.

Бувалий був і говіркий.

Коли ж нікого не було в нього в пасіці, любив уголос гурорити сам із собою.

Так і однієї осінньої днини вже під вечір, коли забезпечуючи бджоли на зиму, клопотався близько стебника*, розправляв уголос:

— Аж під Очаків ходили... І гетьман Мазепа був із нашими, кажуть... І січовики... Добре погуляли!.. Гей, якби мені так молоді літа! Погуляв би і я!.. Навчив би тих татарчуків і турченят, як збиткуватися над християнським народом! Так що ж? Пішли мої літа, як вітри круг світа!.. І вороними кіньми не здогониш!.. А руки сверблять... Ой, сверблять!..

— Добрий вечір, діду! А чого ж це вас, діду, так руки сверблять? — почувся голос Воротинського, що разом із Даром Чайкою зайшов у пасіку.

Дід поглянув, здавалося, сердито з-під навислих брів.

— Сверблять, щоб чуба намняти таким пройдисвітам і вітрогонам, як ти, козаче... А це хто з тобою? Чайка?

— Це я, діду, відповів Дар.

— Він тепер уже не Чайка, діду, а Чорнокрил.

— Як? Чорнокрил?

— Чорнокрил.

— Чому Чорнокрил?

— Так козаки прозвали.

— Чому? — цікавився дід Нечипір.

— Я розкажу, діду, — відсуваючи Дара, почав Воротинський. — От як ми були тепер під Очаковом, наскочила в час бою на нашого полковника ціла купа бусурменів. Як побачив це наш Чайка, налетів на них, як та темна громова хмара. Мах шаблюкою сюди, мах шаблюкою туди — тут показав рукою, як це було, — і зразу поклав двох... Добру шаблю має!..

— Береженого і Бог береже, а козака шабля стереже, — доповів дід.

— ... Третьому, якомусь мурзі, вибив шаблю з рук, ухопив за карк і в полон забрав. З іншими легко вже дав собі раду сам полковник. Ото після бою він і промовив до нас, показуючи на Чайку: »Це не Чайка, хлопці. В мене він орел-чорнокрил, що над степом ширяє.«

*) Стебник або омшаник — приміщення на пасічниче знадіб'я і для бджіл взимку.

От і підхопили козаки і з Чайки зробився Чорнокрил. Дід Човгар слухав уважно. В його злинялих очах заграли вогники втіхи й завзяття.

— Аж душа радується слухати. А то я гадав: переводиться вже козацький рід.

— Козацькому роду нема переводу.

— А не дуриш ти мене?

— Не посмів би, діду.

Тим часом у пасіку зайшло ще кілька козаків. Під час живої розмови один із них спитав:

— Діду, скажіть, може знаєте, чому то нашого полковника Палієм прозвали?

— Не знаєте?

— Не чули.

— Скажіть, діду, — просив Воротинський.

— Чорта спалив.

— Як чорта спалив?

— А так одні повідають: Унадився до нього чорт. То сни наводить погані, то будить його й сам утікає, то пакості творить. От однієї ночі наш полковник удавав, ніби спить. Але не спав він. Як тільки чорт почав хильцем, тихцем підкрадатися до нього, підлазити, полковник як не вхопить його!.. Схопив чорта та й шубовість ним у велику піч.

— Туди йому й дорога, — зауважив котрийсь із слухачів.

— Інші кажуть, — продовжував дід, — вийшов наш полковник над річку. Дивиться, а на кручі сидить чортяка. Полковник не злякався, підійшов ближче і випалив із пістоля. Нечистий тільки перекинувся та розлився огнем і горючою смолою.

— Тому то й бояться нашого полковника всі нехристи й усі поганці, — сказав козак Покотило.

— Діду, а меду нам не дасте? — запитав Воротинський.

— А хрону не хочете? У мене попід плотом такий удався, як буряки завгрубшки.

— Ним, діду, приймайте й гостить того Нечистого, як до вас завітає. Нам дайте меду.

— Добре, — сказав дід, надумавшись і всміхаючись. — Не буду вам боронити, як котрий із вас сам візьме он із того крайнього вулика. Але лишень один щільник... Є тут такий між вами відважний?

Козаки поглянули один на одного, але жаден не квапився.

Дід усміхався.

— Я піду, — заявив накінець Воротинський. — Тільки порохна мені треба.

— Є порохно, є мищина.

Воротинський узяв порохно, мищину, викресав кремем вогонь, підпалив порохно та з куривом у руці пішов до вулика. Здалека оглянув його, підступив ближче, хвилину щось продумував. Потім підніс ізлегка дашок і дмухнув димом у середину.

Цікаво, з усмішкою на устах і в очах стежили козаки за кожним його рухом.

Не знати, чи забагато диму напустив він до вулика, чи іскрою попик бджолу, але нараз із вулика загуло роєм довкола нього і бджоли з лютістю накинулися на напасника. Воротинський, боляче вжалений раз, другий і третій, випустив із рук дашок, кинув порохно й велетенськими кроками почав утікати, обганяючись обома руками.

Козаки аж на землю покладалися від радощів і сміху.

Сміявся і старий дід Човгар, вигукуючи раз-у-раз:

— Не махай руками! Не махай руками!

— А що це так весело? — почувся нараз голос і всі втихли й виструнчилися.

Це сам полковник Палій навідався до пасіки.

Легка посмішка блукала по його обличчі, коли бачив, як Воротинський ганебно втікав.

— Перед татарами не втікав, а перед мухами тікає. Шаблею їх, Семене, — крикнув до Воротинського, — шаблею. Козака шабля стереже!

— Не годиться, ваша милосте, пане полковнику, з жіноцтвом шаблею воювати, — боронився, пристаючи, Воротинський. — Це сама жінота.

— Твоя правда, козаче, — сміявся Палій.

Після того владним голосом дав наказ:

— Ти, Воротинський, і ти, Чайка, зголоситися сьогодні ввечорі до мене! Вас, Нечипоре, маю дещо запитати.

Козаки віддали поклін і віддалилися.

І НА ЖАЛКУ КРОПИВУ МОРОЗ БУВАЄ

Як дійшла до Палія відомість, що в селі Вишнівцях над річкою Россю молодий, але бутний і загонистий шляхтич, що сам себе князем величав, Януш Одровонж, будуючи новий палац, почав гонити селян до тяжких робіт, накладаючи на них данини і по давньому польському шляхетському звичаю закріплювати своє панське володіння, покликав до себе Дара Чайку-Чорнокрила.

— Підеш у село Вишнівці, що над Россю, — дав наказ. — Візьмеш із собою тридцять кінних козаків. Є там пан Януш Одровонж, що дуже розбуявся. Приборкаеш його, присмириш!

Після свого звільнення з тюрми полковник Палій не тільки гарними дарунками винагородив справників свого визволення, але й поручав їм окремі важливі завдання, впевнений у їх відвазі, вірності й відданості.

І тепер після того, як повернувся з удалого походу під Очаків, таке доручення отримав Дар Чайка-Чорнокрил.

— Одровонжа та його службу прожени, — говорив даліше Палій. — Що їм треба на дорогу, дай. Усе інше нехай залишать. І нехай мені більше там не показуються.

— А як не схочуть, можна силою?

— Можна й треба. Як не схочуть. . . Одровонжа залиши живим. Має багато знатних свояків скрізь у краю.

— А вояків, якщо є? Брати в полон?

— Ні. Нащо мені їх? Нажени!

* * *

Коли Дар на чолі кінного козацького відділу прибув у Вишнівці, побачив велику юрбу селян, що під наглядом панських гайдуків виконували тяжкі роботи при будові.

— Що ви, люди, робите? — запитав, поздоровивши.

— Панщину. . . Кажуть рови копати, дерева стинати, каміння лупати, землю вирівнювати. »Утікала панщина з нашого краю. . .« та й назад повернулася! — відповів старший уже чоловік із обличчям сонцем спаленим, густим потом укритим, у драній сорочці.

— Хто вам каже?

— Пан. Силою гонить. Військо насилає. Їдкий, як оса, жалкий, як кропива. . .

— І на жалку кропиву мороз буває.

Довкола козацького відділу почала збиратися з усіх сторін щораз більша громада. В очах людей, у їхніх поглядах була вірада, надія, радість.

Дар звернувся до людей:

— Роботу кидати! Більше її не буде! Наш полковник звелів вам усім іти додому й братися до своїх робіт!

Радісний шум пішов по громаді, але нараз утих. Побачили, що наближається відділ кіннотників. Це сам гордовитий пан Януш Одровонж, довідавшись про появу козацького відділу, виїхав йому назустріч на чолі своєї служби й польських вояків.

Дар підніс руку на знак, що хоче говорити.

Відділ Одровонжа спинився.

Гомінким голосом Дар звернувся до нього.

— З доручення його милости полковника Палія приказую скласти зброю. Панові Янушові Одровонжові дозволяю взяти з собою п'ять возів свого маєтку. Все інше залишить. Сам із службою негайно, мусить без проволочки залишити це село й сюди більше не сміє повертатися.

— А як пан Одровонж не захоче? — киплячи з гніву, запитав пан Януш, молодий іще, але заживний, із руським, угору настовбурченим вусом, у багатому одягу.

— Не буде добре, — відповів Дар.

— Кому не буде добре?

— Комусь із нас.

— Так я не хочу. Це давня займанщина моїх предків. Навіть король мені її відібрати не може, не то якийсь Палій.

Звертаючись до своїх людей, повен невгамованої злости, крикнув:

— *Waszność!*

Дар витягав уже шаблю, щоб дати знак до удару, коли на своє велике здивування побачив, що багато з княжої служби й навіть кілька вояків піднесли обидві руки вгору.

— Хто хоче з нами, — кликнув, — тоді нехай перейде до нас.

Миттю багато людей із відділу Одровонжа перейшло на козацький бік.

Як пан Януш це побачив, скипів іще більшим гнівом. Вказуючи шаблею у бік Дара, просичав з їддю:

— Коли ти козак і думаєш, що лицар, не розбійник, ставай сам зо мною до розправи.

— Добре, — відповів спокійно Дар і дав знак козакам, щоб не встрявали.

З добутими шаблями кинулися противники до бою.

Танцювали коні, вилискували й іскрилися шаблі до сонця та з брязкотом ударяли одна в одну. Бій протягався. Обидва, видно, були добре заправлені. З обох сторін люди з живою участю приглядалися до двобою й нетерпляче чекали на вислід. Нарешті шабля пана Одровонжа вилетіла йому з рук і впала на землю. Одровонж чекав на удар. Але удару не було.

Сполотнілими устами він промовив:

— Ми ще зустрінемося... — і повернув коня.

НАД ТЯСМИНОМ

В усіх протитатарських і протитурецьких походах, що їх Палій відбував рік-річно, а то й не раз двічі в році, виправляючись під Очаків, на Аккерман, на турецьку фортецю Газі-Керман, обидва друзі: Чайка й Воротинський визначалися лицарською відвагою й сміливістю, яка межувала з одчайдушністю.

Наскільки Воротинський дивував усіх своєю великанською силою, настільки Чайка захоплював звинністю, зручністю, холодним спокоєм. Кидалися в найбільшу гущу ворогів, не знаючи, що таке страх, тривога, з легковаженням власного життя й завдяки цій відвазі з'єднали вони собі подив і пошану козацтва та признання полковника Палія, що доручив обом творити окремі сотні.

На чолі своїх сотень брали вони участь у поході на Газі-Керман, турецьку твердиню, побудовану над долиш-

нім Дніпром і з тієї виправи саме повертались.

Похід був удачний.

Військо Палія розбило турецькі загони, спалило передмістя, забрало велику здобич: зброю, коні, дві гармати й багато добра та поверталися в бадьорому настрою, серед жартів, дотепів і співів.

Пригрівало весняне сонце, гомоніло птаство, земля будилася до нового життя в зелені і цвітах.

— І чого то наш полковник так призадумується? — заговорив Воротинський, ідучи поруч із Даром і сотником Невтойбік-Коробкою. — Його сивий Каштелян вигравася під ним, як у танку, вибиває гопака, а він сидить задуваний, схиливши голову, похнюпившись, неначе не він переміг, а його перемогли.

— Має к-к-клопоти, — відізався Коробка.

— Які?

— Хоче, щоб Україна була єдина, а воно не п-п-приходить.

— Чому гетьман Мазепа не погоджується?

Забрав слово Дар:

— Гетьман Мазепа, чув я, погоджується, радий прилучити нашу землю, тільки гетьман Мазепа зв'язаний із московським царем, а цар не хоче.

— Чому не хоче?

— Цар має союз із Польщею. Коли б Мазепа з-з-забрав Правобережжя, війна певна, — відповів сотник Невтойбік-Коробка.

Дальшу розмову перебив їздець, що причвалав із дорученням полковника, щоб Чайка й Воротинський під'їхали до нього.

— Обоє вас, — казав Палій, коли порівнялися з ним, — мені потрібно. Знаю, що обидва ви зручні, проворні, спритні й певні. Мені треба послів, що мають і очі відкриті, і вухом уміють ловити, що слід. Отож ти, Чайка, поїдеш на захід із листом до пана Юрія Любомирського. Де ти його знайдеш, не знаю. Може у Львові, може в Кракові, може аж у Варшаві. Але не те важне, що я писати буду в листі, а те, що ти сам побачиш, почувеш, зауважиш. Твоїм завданням буде збагнути думки й задуми польських панів і мене про це докладно повідомити. Думаю, що нагоду будеш мати. Ти зрозумів мене?

— Так, ваша милосте.

— Я подбаю про окремих глейт* для тебе, щоб тебе в дорозі не затримували й не чіплялися. Приготовишся до дороги, бо може бути далеко й довше тривати.

— А ти, — звертаючись до Воротинського, продовжував полковник, — поїдеш у Блтурин, до гетьмана Мазепи. І тобі слід буде добре стежити за всім, що там говорять, що задумують, що роблять.

Палій на хвилину вмовк. Потім несподівано запитав:

— Ти знаєш до чого я змагаю?

— Знаю, ваша милосте.

— До чого?

— Щоб уся Україна була з'єднана. Цього, ваша милосте, і ми всі хочемо.

— Так от бачиш: я знов буду намовляти гетьмана Мазепу, щоб приспішив приєднання Правобережжя до Гетьманщини. Знаю, що гетьманові Мазепі тяжко це перевести, бо московський цар зв'язався союзом із Польщею й не хоче на це погодитися. Все ж таки цієї справи нам занедбувати не можна і все треба робити, щоб Україну з'єднати під один прапор. Мені цікаво було б знати, що думає про це козацька старшина й тоді не тяжко буде збагнути.

— Мені, ваша милосте, дивно... — хотів щось сказати Воротинський, але не встиг, бо над'їхав сотник Невтойбік, увесь червоний від гніву та схвилювання.

— Полковнику! П-п-прибіг один молодий хлопець із вісткою, що над Тясмином п-п-поляки заступили нам дорогу.

— Хто? — грізно стягнув брови Палій.

— Не знаю. Якесь військо — к-к-каже.

Полковник Палій звернувся до Воротинського:

— Стримай похід!

А до Чайки:

— Скоч із сотнею на розвідку.

Коли похід затримався, дав полковник війську наказ готуватися до розправи.

Тим часом Дар на чолі сотні поскочив на розвідини. Не минула й година, як одна із розісланих стеж привела кількох утікачів із польського війська. Від них дізнався

*) Глейт — залізний лист, що забезпечував вільний проїзд.

Дар, що серед польського панства поширилася поголоска, що похід Палія не вдався, що його військо розбито, та що він повертається з невеличкими розбитками. Врадувалася тією вісткою польська шляхта, на швидку руку зібрала великий відділ війська, втягаючи до нього залоги, своїх слуг, гайдуків і різних найманців та постановила не пустити Палія поза Тясмин.

Один із утікачів, високий, дужий парень*, із понурим виразом обличчя і сердитим поглядом, на запитання полковника, розправляючи руками, говорив:

— Таки там дуже радіють. І завзяті. Гороїжаться. Є між ними один, такий грубий, червоний, пикатий. Кидається скрізь і перехвалюється, що покладе кінець нашим козакам. Але є там у війську наших людей багато, як ми оце. Силою їх піймали. Але ті битися не стануть. Тільки підсміхаються і чекають, що то буде.

Одержавши відомість, полковник Палій наказав дальший похід.

Але до бою не прийшло. Українські відділи, що були в польському війську, перейшли на козацький бік. Всі інші, побачивши силу козацького війська, розбіглися й розсипалися, як розвіваються осінні листки під подувом вітру.

*) Парень — парубок, юнак.

ЗОЗУЛЯ КУЄ

Був ясний червневий день. Колосилися жита по полях, переливалися срібнозеленими хвилями під пестощами леготу. Тремтіло повітря від пахоців лісового зілля й лісових трав. Ні на хвилину не вмовкав у долині шумливий потік, гомонячи про те, яка довкруги зелень, яке розкішне повітря, яка радість, яка краса.

На сіножаті, вздовж потока, Ланка Лаврівна в білому одягу й зеленому завої на золотосріблистих буйних сплетях волосся збирала лугові цвіти: дикі братки-полуцвітки, жовті й білі ромени, несміливі незабудьки, що стидливо приховали ніжну свою вроду в буйних травах. При тому півголосом співала пісеньку:

»Ой, піду я, піду
У лісок дубовий,
Знайду я собі
Горішок лісковий...«

У недалекому від двору лісі відізначалася зозуля.

Ланка зупинилася, слухаючи.

— Вгадай, скільки мені років?.. — подумала, коли зозуля перестала кувати.

Зозуля почала знову.

— Раз... два... три... — лічила дівчина. — Сімнадцять. Вгадала! — аж сплеснула руками.

— А скільки днів треба чекати, щоб хтось цікавий загостив до нас? — задала.

По хвилині зозуля відізначалася знову.

— Тринадцять!.. Чому тринадцять?.. Нещасливе число.

Але затурбоване на мить личко швидко прояснилось пустотливою усмішкою.

— Стривай! Відплачу я тобі за тринадцятку.

— Ку-ку!.. Ку-ку!.. — поплили з її уст, як дзвінке срібло, звуки дуже схожі на зов зозулі.

І в міру того, як Ланка передражнювала зозулю, вона злітала щораз ближче, щораз ближче. Вкінці злетіла на вершок вільшини при потоці, де стояла дівчина, і злісно почала розглядатися за суперником.

Ланка засміялася, неначе дрібним дзвоником задзвонила, а зозуля шугнула в ліс.

Ланка хотіла вже направитися стежкою вгору, коли почула голос старого Курочки.

Був свідком її розваги, бо, сміючись, промовив:

— Пристидили ви її добре й полетіла... Чисто, як зозуля. І я спершу думав, що зозуля. Але, — поглянув затурбованим поглядом добрячих сивих очей, — не дрочіть її більше.

— Чому?

— Гріх.

— Гріх? — здивувалася Ланка.

— Гріх, бо зозуля Божа птаха, не така, як інші. Є між зозулями й такі, що колись були людьми. Чував я багато.

— Чували? Ви мені не казали, — просила Ланка.

— Є між зозулями дівчата й жінки, що їх Господь замінив у зозулі, змилювавшись над ними. Є й такі, що їх зустріла кара, як одну дівчину, яка умазалася сажею й налякала свою маму. Коли я ще був малим хлопцем, чув, що в одній вдовиці було сімох синів. Але прийшла війна і всі її сини полягли в ній. Не залишився ні один.

Нещасливій жінці затратився розум. Ходила й розпитувала, чи не бачив хто її синів. Пан Біг змилосердився над нею й замінив її в зозулю. От вона — кажуть — і тепер літає, синів шукає.

Цікаво слухала Ланка оповідання Курочки. Журчав ручай. З ліска неслося невтомне кування зозулі.

— Чув я також, як розповідали, — продовжував дальше Курочка, — що одна жінка залишилася після смерти свого чоловіка з малим синком. Любила його, пестила, пильнувала, як ока в голові, працювала для нього, тишилася ним. Коли син доріс до літ, одружився. Одружився і за намовою лихої жінки прогнав свою матір із хати. Нещасна стара мати ходила попід людські плоти й плакала з жалю, горя, зневаги. І знову Господь не дав їй каратися. Стала зозулею. Так люди повідають і я за ними, — закінчив. — А я вертаюся з пасовиська. У вашої, панночко, Русалки нога вже вигоїлася. Вистоялася, а тепер вибрикує по пасовиську.

— От це добре, — втішилася Ланка. — Вона лагідна, розумна й легко несе. Той вітрогон Ясень дуже кидає. Неспокійний. Не люблю на ньому їздити. Хочу поїхати до Крехівського монастиря. Я його ще не бачила.

— Не були там? О! А варто побачити і мури, і башти, і те місце, де згинув від пострілу монастирської гармати султанський небіж. Кажуть, що наші отці великі гроші мусили заплатити за кару. Султан погрожував, що знищить монастир... Але туди дорога через Брище. А там тільки верхи переїдеш.

— Поїдемо верхи. Може завтра.

ЗУСТРІЧ

Наступного дня вибралася Ланка з батьком на відвідини крехівського монастиря. Сидячи на гнучкошій, стрункій каштанці, що мала ім'я Русалка, сама струнка й гнучка, як гін молоденької ліщини, з темносиніми очима, глибокими, як озера, із тими срібнозолотими хвилями буйного волосся, виглядала неначе справді, як казкова русалка, ясна, як світанок, свіжа, як рання роса, молода й вродлива, як весна.

Лавр їхав на химернім, неспокійнім Ясені.

Дорога вела спершу сосновим лісом-бором понід Медвежу гору на Озірну, а потім на Брище. На Брищі доріжка, між стрімкою кручею і глибоким яром, на дні якого плив потічок, була така вузька, що треба було великої уваги, щоб не зсунутися разом із піском униз, у провалля. Але щасливо переїхали Брище й ледве видною польовою доріжкою заїхали в монастир.

Ігумен монастиря, о. Діонисій, що мав уже нагоду бачити щедру руку Лавра в його дарах монастиреві, прийняв гостей із одвертими раменами і дав їм за провідника старенького ченця, о. Лазаря. Отець Лазар, довголітній свідок росту монастиря, обводив їх довкруги, показуючи могутні мури, стрільниці з баштами, дзвіницю із славними дзвонами, яких гомін чути було по далеких селах і селищах, іконостас, книги. Розповідав при тому про часті відвідини паломників, що спішили сюди з різних сторін України, з-над далекого Дону, Греції і навіть із Крети та про дари, які Крехівський монастир отримав від гетьманів Богдана Хмельницького й Петра Дорошенка.

Ланка захоплювалася найбільше самим положенням монастиря, прихованого в підніжжі стрімкої гори Побійної, що затінювала його з трьох сторін густим грабовим лісом.

У тихому спокої, в лагідній призадумі, в глибокому молитовному настрої, здалося їй, плило там життя здалека від світових вихрів і життєвих турбот.

Сонце почало хилитися вже до заходу, коли в поворотній дорозі зустріли на узліссі двох вершників на расових верхівцях. Обидва їздили, зацікавлені, видно, молодію красунею, затрималися й поздоровили проїзних із вечором.

— Ми з полювання. Полювали на куропатви, — промовив один із них, показуючи на три куропатви, приторочені до сідла. — Ми з двору нашого наймилостивішого короля Яна. Чекаємо в Жовкві на його приїзд. Я — князь Януш Одровонж, а це пан Єжи Тарло.

— Мило пізнати милостивих панів, — відповів Лавр. Я Андрій Лавр, а це моя доня. Вертаємося з монастиря.

Обидва панове цікавими, повними захоплення поглядами обкинули Ланку.

Старший із них із виду, Януш Одровонж, що то його недавно так нещадно викинув Дар із-над Росі, наблизився конем до Меланії й почав із нею розмову. Хоча дратувало й сердило його те, що відповідала йому в своїй, українській мові, не залишав її товариства, згорда, впевнено запитуючи й розповідаючи.

Ланка цікаво приглядалася до нього з-під темних, довгих шовкових вій, але відзивалася мало, більше слухаючи.

— Задумую з нашим геройським королем Яном вирушити в похід проти турків, якщо якась ясноволоса богиня, що зійшла з Олімпу, не затримає мене тут.

— Минули вже ті часи, коли богині сходили з Олімпу, — сміялася Ланка.

— Прошу так не казати. Я не погоджуюся. Зійшла одна. В її волоссі відбилися проміння сонця й сляво місяця, а в її очах блакить неба. І недалеко вона від мене.

Ланка, незвична до таких милощів, повернула бесіду в інший бік:

— Знаю, що на королівському дворі багато гарних пань. Про саму королеву я чула також. Ваша милість її бачили?

Тим часом, коли пан Одровонж розсипував свої відомості про польську королеву, французенку з роду Марію Казимиру, її чар та її химери, про королівський двір, молодший із магнатів, худошавий Тарло із сумними очима, ідучи поруч із Лавром, вів із ним розмову про протитурецьку лігу держав та її військові пляни.

— На жаль союзники, — казав він, — і Ватикан, і Венеція, і Австрія поклали всі свої надії та весь тягар війни на Польщу, тільки здалека приглядаючись.

— Ваша милість забуває про Росію й Україну.

— Так, — погодився Тарло, — весь тягар війни несуть Польща і Росія.

— Радніше Україна, — підкреслив Лавр, — бо є головним тереном війни й людність України найбільше складає жертв.

— Це й причина, — говорив далі Тарло, неначе не звертаючи уваги на слова Лавра, — чому наш король крізь пальці дивиться на бунтарську роботу такого Палія, який усупереч королівській волі проганяє польську шляхту з її маєтків і на широких просторах хоче будувати козацьку державу. Чув я також, що цей Палій раз-у-раз посилає послів на другий берег Дніпра до Мазепи, щоб злучитись із ним разом. Наш король покищо це терпить, бо в протитатарських і протитурецьких походах той ватажок має щасливу руку. Але це тільки до часу.

— Ваша милість несправедливо оцінює Палія, — промовив Лавр. — Він робить роботу, доручену йому королем. Заселює пустелю.

— Але чому проганяє польську шляхту?

— Бо це українські землі.

— Україна була власністю Королівства Польського, — гарячився Тарло, — і буде нею.

— Не завжди була, як ваша милість знає, а що буде, важко нам знати, — відповів Лавр також у схвилюванні.

— Кого ж це, як можна знати, прогонив Палій?

— От недавно наслав козацький відділ на маєток пана Одровонжа. Князь Одровонж вибирався із скаргою до короля.

— Чому ваша милість каже: князь. Здається мені: Одровонжі не князі.

— Споріднені з князем Збаразьким.

— А!..

— Пане Одровонж! Нам треба вертатися, — заговорив Тарло. — Пізно вже.

Одровонж зупинився.

— Як ваша милість дозволить, — звернувся до Лавра, — ми в найближчих днях складемо поклін вашій милості в його домі.

— Буде честь для мене й мого дому.

Роз'їхалися.

Ланка хвилину не говорила нічого. По хвилині засміялася й весело заговорила:

— Але він смішний!..

— Чому, Ланю?

— Надимається, як той півень, що кукуріче.

УНАДИВСЯ ЖУРАВЕЛЬ

— Хочу з тобою поговорити, — сказала пані Гальшка до Лавра, входячи в його кімнату. — Поклади тепер стрільбу, — додала, коли побачила, що він зайнятий чищенням рушниці.

— Вона не вадить. Я буду слухати пильно й уважно.

— Ліпше, якби поклав. Я хочу поговорити з тобою про Одровонжа.

— Про Одровонжа? — здивувався Лавр.

— Так. Що ти думаєш про нього?

Лавр здержався з роботою і видивився на дружину.

— Що я думаю про нього?.. Що ж, рід знаний, гордовитий. І він гордовитий. Це й ти казала, що він надувається та пишається... як корова в хомуті.

— Вибач, але таких слів я не вживала.

— Вони й не мої, а нашої приповідки.

— Але що ти думаєш? Чого він їздить?

— Унадився. Є приповідка: Унадився журавель до бабиних конопель.

— Не жартуй. Я хочу поважно.

— Я поважно.

— Отже: чого він їздить так часто? Ти не бачиш?.. Чому внадився?

Лавр в одну мить споважнів. Стрільбу поклав на стіл.

— Думаєш?.. Але ж Ланка ще дитина.

— Тим легше йому запаморочити їй голову. Не думаю, щоб у нього були чесні та поважні задуми. Надто високо він стріляє. Князем себе величає...

— Чого ж їздить?

— Щоб розважитися, погратися, закрутити дівчині голову та потім величатися. І це мені не до вподоби.

В Лавра збіглися брови. Очі заграли вогнями.

— Невже посмів би?

— Чому ж ні? Одровонжі відомі із сміливости й нахабности.

— А може в нього поважні наміри? — пробував іще втихомирити свій гнів Лавр.

— Навіть як були би, в що я не вірю, — говорила пані Гальшка, — він, певно, хотів би, щоб вона розмовляла польською мовою, щоб виреклася своєї віри, щоб ходила до костела, словом, щоб стала полькою. Хотів би ти цього?

Лавр почав неспокійною ходою ходити по кімнаті.

— Ні. Не хотів би. Але це не мусіло б бути.

— Але я тобі ще раз кажу: поважних задумів у нього немає.

Лавр затримався в своєму ході. Гладив бороду рукою, щоб зупинити гнів, почав говорити поволі, але з окремим притиском:

— Гратися?.. З Лаврівною?.. Обіцяю тобі, — звернувся до дружини, — що з найпильнішою увагою буду стежити за його поведінкою. Якщо спостережу те, про що ти говориш, то дам йому такого прочухана, якого він ще ніколи не отримав. Аж шум піде по краю...

Пані Гальшка, побачивши, як схвилювали Лавра її слова, намагалася його заспокоїти.

— Не хвилюйся. Ще нічого грізного немає. Я хотіла тільки, щоб ти мав відкриті очі. З Ланкою я поговорю.

Вона розум має. Бачу, що вміє собі з ним раду дати. Всі його теревені збуває досі легкими смішками й жартами. Не бачу, щоб він її чимнебудь захопив. Але правдою є, — додала, — що нема тут для неї відповідного жениха. Довкола польська шляхта. На Волині більше наших відомих родів. Поїду з нею до Луганова. Я й так давно моєї родини не бачила.

— Добра думка, — погодився Лавр. — Але, може, аж осінню? Після жнив.

Вбігла Ланка, мов весняний легіт. Веселим поглядом обкинула батьків.

— Якась нарада?

— Поїдемо на Волинь, доню. До Луганова, — промовила пані Гальшка.

— О! А коли?

— Може осінню.

Ланка аж сплеснула руками.

— Яка я рада!

ТРИНАДЦЯТИЙ ДЕНЬ

Ланка сиділа в своїй кімнатці, вишиваючи. При тому півголосом співала пісеньку:

*»Котилися вози з гори
В глибоку долину;
Ой, поїхав мій миленький
В далеку чужину.*

*Де поїхав, де ти блудиш,
Молодий козаче?
За тобою, мій миленький,
Мое серце плаче . . .»*

Сьогодні тринадцятий день, від коли кувала зозуля, — думала дівчина. — Що то він мені принесе?

Вбігла молода, весела щебетуха, дівчина Ксеня.

— Панночко! Вже є!
— Що є?
Ксеня весело засміялася.
— Питайте, панночко: хто?
— Так хто?
— А той пан вусань із закрученим угору вусом, — і руками показала, як вус закручений.
— Де він?
— У світлиці з панами. Пані казали, щоб ви вийшли. Він чекає.
— Нехай трохи почекає.
— Добре кажете. А то він собі гадає, що ви до нього на крилах злетите. Знаєте, як співається в пісні?

»Відхилилась ліщинонька
Від дуба, від дуба.
Не маю я одрадоньки
Від мого нелюба...«

— Тсс!.. — Ланка зо сміхом приклала палець до уст.
Обидві вийшли.

День був дуже гарячий. Надворі була така спекота, що дихати було важко. По полудні почали насуватись із-за лісів хмари: моталися по небі, клуботалися, спліталися, поки не загримів перший грім. Услід за ним почали шугати по небі сині блискавиці, котилися й перевалювалися громи по лісах і горах та почали падати спершу рідкі й великі краплини дощу. Потемніло так, що хоча ще далеко було до вечора, треба було в світлиці, де йшла розмова з Одровонжом, засвітити свічки.

Гроловиця змагалася. Блискавиці щораз неспокійніше та щораз частіше гонили небом, у химерних закрутах спадаючи на землю. Громи били щораз сильніше, щораз ближче й ближче. Зірвався вихор. Ніс кудись куряву, гнув деревину в лісах і садах, бив у віконниці.

Мимохіть Ланка глянула крізь вікно й побачила, що на подвір'я в повному розгоні заїхали два їзді. Один із них був у сірому козацькому жупані, з сірою високою шапкою на чорній чуприні, прямий, високий, стрункий. Звинно зіскочив із коня, кинув молодому юнакові повід, даючи якісь короткі доручення, а сам швидко поскочив східцями вгору. В тій хвилині ясна блискавиця освітила

кімнату і десь дуже близько, може в саду, вдарив грім із такою силою, що всі в кімнаті здригнулися. Одночасно увійшов у кімнату козак: гнучкий, чорнявий, вродливий. Схилився в поклоні, шапкою землі доторкаючи, і заговорив сміливо:

— Богові нехай буде слава, що перед бурею добився, а вам, милостиві панство, мій доземний поклін. Я — сотник охочекомонної сотні Чернокріл.

— Милости просимо розгортатись. Чим хата багата, тим рада, — промовив Лавр.

Приїзд незнайомого козака зробив на всіх враження. Найбільше заскочили ці відвідини Одровонжа, бо аж підвівся із свого місця та вирячив очі на прибулого. Пізнав його.

Помітив це Дар і легка усмішка перебігла під його невеликим чорним вусиком. Він пізнав також.

— Це вам, панночко Ланю, в дарунку, як я колись приобіцяв.

Із цими словами витяг із-за пояса невеличкий, гарно завінутий клуночок.

І знову велике здивування відбилося на обличчях усіх присутніх.

Перша стямилася Ланка.

— Дар! — скрикнула радісно. Але зараз похопилась і багряна хвиля залила її личко.

— Невже Дар? — схопився Лавр. — Розцілуємося, сотнику, — і розкрив рамена.

Привітавшись із Лавром, підійшов Дар до пані Гальшки й до Ланки і за тодішнім звичаєм, про який знав від Чаплича й Воротинського, уцілував їм руки.

— А це пан Одровонж, — указав Лавр рукою.

— Здається, ми вже знайомі, — відповів Дар і злегка схилив голову.

— Я з доручення нашого полковника... — почав Дар, хочаби сказати, що їде в Жовкву, Львів, а може ще й далі шукати за паном Любомирським. — Але, бачачи пильний погляд Одровонжа, закінчив: — вибрався в світ. По дорозі задумав поступити до милостивих панства, бо завжди пам'ятаю, як пригорнули мене в тяжкій хвилині.

— Сідай же, пане сотнику, — просив Лавр. — Розловісі нам дещо.

Тим часом пан Одровонж став вертітися, як риба в сіті. Підійшов до вікна й побачив, що дощ лив струменями. Повернувся на своє місце та раз-у-раз споглядав на козака злісним, ненависним поглядом. Не знав, що йому робити. Врешті рішився заговорити:

— В далеку, бачу, дорогу васць вибрався.

— Може треба буде ще в дальшу?

— А безпечно воно?

— Козака шабля стереже.

— Поки не натрапить на ліпшу.

— »Ліпші« шаблі посла не стануть займати — думаю.

Зауважила прикий настрій пані Лаврова. Хоч і не зрозуміла, в чому діло, але помітила неспокійні, повні люті погляди Одровонжа та чула розмову, що в ній схрещувались острі леза якогось ворогування. Щоб усунути тяжке напруження, промовила до Лавра:

— Ви собі ось тут говоріть, а нашому мандрівникові треба посилитися з дороги. Розповість нам усе пізніше.

— Сотнику! — звернулася до Дара. Прошу зо мною до ідальні.

Дар підвівся й пішов за панею дому.

— Прошу сідати. Зараз скажу щось подати.

— Чи Герасим Курочка живе ще? — запитав Дар.

— Живе, живе. Говіркий, як давніше, та, як давніше, бадьорий, веселий.

— А Варвара?

— Вже два роки, як нема її. Померла.

— О!.. Що було їй?

— Кашляла довгий час, ниділа з дня на день. Ліки не помогли.

— Щиро жалую. Нехай з Богом спочиває. Добра була людина і я багато доброго зазнав від неї. Залишиться завжди в моїй вдячній пам'яті. . .

— А про Прокопа не питаєте? — питала, сміючись, пані Лаврова.

— Дошкулив мені, — відповів, сміючись, Дар. — Що з ним?

— У Лутовій тепер. При млині.

— До Курочки піду тепер. Можна, ласкава пані?

В тій же хвилині вбіг до кімнати семилітній, може, хлопчина, русявий, кучерявий, жвавий, веселий, мокрий від дощу.

— Мамо! — заговорив скоренько. — Надворі течуть ріки, а в стайні такий гарний стоїть кінь. Чорний.

Тут спостеріг, що мама не сама, збентежився й приту-
лився до мами.

— Ти вже бігав по дворі? В такий дощ? — промовила до нього пані Лаврова. — Привітайся з паном сотником.

До Дара звертаючись, додала:

— Це наш Петрусь.

— Вітай, Петре! — простягнув йому руку Дар. — Подо-
бався тобі кінь?

Петрусь притакнув головою. Із захопленням дивлячись на Дара, несміливо запитав:

— Як він називається?

— Вихор.

— Чому Вихор?

— Бо біжить так скоро, як вітер. Він розумний. Як я свисну, він, хоч не раз і далеко від мене, зараз прибіжить. Як прийду до нього, тішитися й головою до мене треться. Нікому чужому не дозволить на себе сісти. Ходи, посаджу тебе на нього.

— А він не дозволить.

— Як я посаджу, дозволить. Можна, ласкава пані? Буря вже прошуміла.

— Добре, але прошу не баритися довго.

А СОН НЕ БЕРЕТЬСЯ...

Після від'їзду Одровонжа зібралася у світлиці вся родина Лаврів і Дар розповідав про своє життя та свої пригоди. Говорив про Вовчий яр, про свою знахідку в ньому, про безпеку, про дорогу до Києва, про те, як дістався в колегію, як мандрував на Січ та як попався у Палієве козацтво.

— Один із товаришів, що тоді вирушили зо мною, — кінчив свою розповідь, — Воротинський, а далі зо мною. Другий, Чаплич, повернувся додому.

— Чаплич? — поцікавилася пані Лаврова. — Як йому на ім'я?

— Єронім.

— О! І він також? Це мій племінник, син брата.

— Так? Я й не знав, — здивувався Дар. — Палкий і гарячий, як іскра, але щирий, як золото.

— А чому повернувся?

— Застудився й захорів. Він із Волині?

— З Волині. Ми туди вибираємося.

— Коли? — з зацікавленням питає Дар.

— Може осінню... Той хрестик ви маєте з собою? Можна його бачити?

— Маю.

Дар відхилив злегка жупан і показав хрестик, не здіймаючи його з шиї.

Пані Лаврова приступила, взяла хрестик у руки й дуже пильно оглядала його з усіх боків.

Понад її рамено цікаво зазірала Ланка.

— Прекрасна робота!.. »А. С.«, »А. С.« — з задумою в очах, стягаючи брови, повторяла пані Гальшка. — А пана Одровонжа, де ви, сотнику пізнали?

— Милостива пані, — просив Дар, — прошу говорити до мене, як колись давніше. Дуже про це прошу.

— Добре, — сміялася пані Лаврова. — Де ти його, сотнику, зустрів?

— Полковник дав мені доручення, — тут хвилину Дар затримався, шукаючи за словом, — намовити його, щоб залишив своє село та людей у ньому.

— Чому?

— Гострий він дуже. Безжалісливий.

— Дав себе намовити?

— Не було для нього іншої ради. Тому то він на мене тяжким духом дише, хоча я виконав тільки наказ. Але як він сюди, до дому милостивих панів дібрався?

— Ми зустріли його в дорозі, як поверталися з відвідин Крехівського монастиря, — поспішила з відповіддю Ланка. — Відтоді він... — і замовкла.

Дар глянув на неї і побачив, як спаленіло її личко. Весь час, як він розповідав, вона не зводила з нього блакиті своїх очей. Він бачив, як на її обличчі живо відбивалися його переживання, як раз-у-раз заломлювалися її уста прекрасними лініями то тривоги, то жалю, то усмішки, як глибоко ворушила її його доля. »Що за чудова дівчина!« — думав, відчуваючи, як хвилі якогось дивного, ніжного почування для неї заливають усю його істоту.

Але разом із тим, неначе крик пугача знечев'я серед

розкішної, тихої місячної ночі, в його мрії гострим вістрям врізалася думка: »Ех! Якби не це моє бездолля!..«

Часта виміна хвилинних поглядів між Даром і Ланкою не заховалася перед увагою пані Гальшки, як це видно було по її усмішці. Не заховалася вона й перед увагою Лавра, як показувала глибока поперечна борозна між його бровами, під якою неспокійно ворушилася думка: »Хто він такий?.. Який його рід?..«

Тієї самої днини ввечорі Дар мав іще раз довшу розмову з Курочкою. Безмірно заскочений несподіванкою, сильно врадуваний старий Курочка не міг із дива вийти.

— І як це ти, — вибач, що так до тебе по давньому говорю, але годі мені чомусь інакше, — як це ти так високо скочив, аж у сідло сотника?

— Я казав вам, дядьку, як я зайшов у Вовчий яр, де мало що смерти не поніс. Із тими людьми, що їх там зустрів, покинув я Вовчий яр та добився до Києва. Там один наш купець, якому припала до вподоби моя гра на бандурі, дав мене до школи та примістив у бурсі, де провів я близько сім років. Потім із двома товаришами пустився я на Січ. Але по дорозі перейняв нас сотник Коробка і ми пристали до полковника Палія.

— Батько він наш рідний! — промовив Курочка. Боронить наш нарід, чує. Не дає нікому його кривдити. І татарів б'є, і край заселює. Багато заселив уже?

— Приходять люди звідусіль: із другого берега Дніпра, з Волині, з Покуття, із ось цих сторін та з чужини. Вже є села, є міста. Нарід вільний.

— От і славити Бога, що така рука знайшлася.

— А то було, дядьку, — продовжував Дар, що п'ять днів люди їхали тією країною і ні єдиної душі не бачили в дорозі. А країна багата, земля родоча. Що ж? Скрізь була пуца, де тільки дикий звір гуляв. Здичавілі сади стояли, як ліси. Колишні вали стали сховищем хижих звірів. Колишні мури вкрилися цвіллю, заросли буряном, де лише гаддя кублилося... А тепер уже є селища, є люди, є праця, є життя.

— Але як це ти до сотника доскочив?

Дар усміхнувся.

— Пригодився в дечому полковникові і він доручив мені творити охочекомонну сотню*.

— Добре ти мусів пригодитися. Не нинішний я, щоб не знав. А де? У бою? Кажі правду.

— І в бою поміг... — почав Дар.

— Наш сотник, — відізвався Дарів джура, молодий ще юнак Сидір, що прислухався до розмови, — звільнили полковника з в'язниці.

— О! То це ти там був! — розтягаючи слова, промовив Курочка. — Тепер я вже знаю. Більше мені говорити не треба.

У Зарослях Дар і ночував. Але хоч гарні були враження того дня, хоч гарно і постелили йому, сон його не брався. Думки його були при буйноволосій дівчині з тими чудовими озерними очима, з тією приязною, теплою усмішкою, що різьбила її уста в якісь повні чару, дивні мистецькі заломки. Думав Дар і про те, як ідучи сюди, бачив близько Зарослів великий лан жита, що стояло в цвіту. Пригадалися слова діда Ониська: »Їдь туди, де жита цвітуть.« І він заїхав. На радість собі, чи на нове горе?..

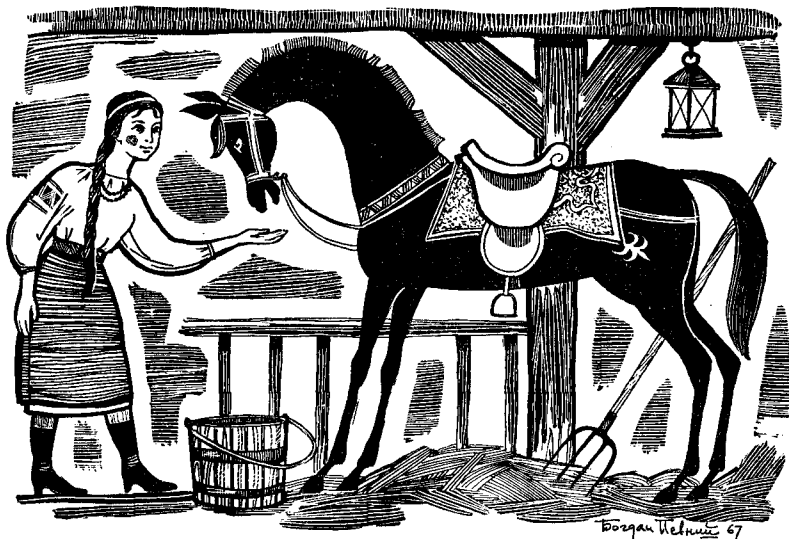
Не брався сон Дара. Було йому так, як то співається в пісні:

»Хата біла, постіль мила, а сон не береться.

Біле личко та вродливе на думці снується...«

Не брався сон і Ланки. Перед її очима, хоч як міцно їх заплющувала, раз-у-раз виринала постать козака, стрункого, чорнявого красеня, і ті разки намиста з правдивих коралів, що він привіз їх їй у дарунку, і той погляд його глибоких чорних очей, яким, здавалося їй, стелив перед нею свою душу.

*) Охочекомонна сотня — кінна сотня добровольців.

ЯКИЙ ЙОГО РІД?

Вранці наступного дня Дар, увійшов до їдальні, куди його запросили на сніданок, застав там Ланку, як накривала стіл та заставляла його посудом. Вдягнена була в шовковий жупан синьозеленої барви, такої, яку має гірський потік під сонячним промінням. Жупан був із вузькими рукавами і тонким пояском. На ногах були в неї чобітки з зеленого сап'яну. На сніжній, тонкорізьбленій шиї червоніло намисто з дорогих коралів.

— Доброго ранку, панночко Маланко! — звітався Дар.

— Доброго ранку! — відповіла Ланка. Але я ще не успіла подякувати за прекрасний дарунок, — і показала на коралі. — За намисто миле, пане Чорнокриле, — закінчила, всміхаючись.

— Я ж обіцяв тоді, як від'їздив. Ви плакали такими гіркими сльозами.

— Невже плакала я? Не пам'ятаю.

— Але я пам'ятаю і завжди пам'ятати буду ті ваші гірєнькі, чудові сльози. Був би щасливий, якби і сьогодні потекли вони так, як текли тоді. Цілою річкою.

— Милі вам чужі сльози?

— Не всі. Ваці, панночко Ланно, і то в хвилині, коли від'їжджаю. Був би щасливий.

Ланка глянула на нього бистрим, поважним поглядом.

— Аж щасливий?

— Так. Адже всі мої думки будуть від сьогодні при вас... А згадаєте коли мене? Я знаю...

Хотів іще щось сказати, але увійшла пані Гальшка, а за нею по хвилині Лавр. Дарові пощастило тільки помітити ще, як Ланка на його питання, притакуючи, двічі злегка хитнула головою та як її уста заломилися при тому в прекрасній, трохи сумовитій усмішці.

Лавр бистрим поглядом обкинув молодих. Глядячи бороду, почав вияснювати Дарові, якою дорогою йому верхи найкраще їхати в Жовкву.

Прощаючись після сніданку, Дар звернувся до пані Лаврової із словами:

— Коли я перед роками від'їздив відсіль, ласкава пані сказали, що в цьому домі я можу завжди знайти захист. Можна мені ще навідатися колись?

— Так. Я казала, як зле тобі буде в житті, сотнику, — всміхнулася пані Лаврова.

— Невже мені добре?

— Чому ж ні? Молодий, здоровий, сотник.

— І безрідний... Нікого рідного немає в мене на світі! Гіркий часом стає світ.

— Я казала й кажу, — говорила пані Лаврова, зворушена його словами, — наш дім для тебе, сотнику, завжди відкритий. Як гірко тобі, заїжджай! У кожній хвилині будемо тобі раді.

Коли Дар сидів уже на Вихорі, підбіг ще до нього Петрусь, щоб докладно приглянутися і до сідла, і до стремен, і до вуздечки, і до білих копит Вихора. Дар ізняв свою високу шапку та ще раз поклонився всім, що вийшли його прощати, низько, понижче кінської гриви. Його погляд затримався на гнучкій постаті Ланки, що

молодою, ясною вродою нагадувала йому весняний ранок, повний соняшних блисків і чистих, свіжих рос.

* * *

— Рада я, що добився він якось до берега, — відізвалася пані Лаврова, дивлячись, як стрійна постать молодого Чорнокрила зникала за брамою. Удалець. Я цікава, чому його назвали Чорнокрилом?

— Я вже знаю, — поспішила з відповіддю Ланка.

— Він тобі сказав?

— Ні. Розповів мені наш Герасим, а йому сказав той його джура. В минулому році в бою, здається, під Очаковом Дар кинувся на цілий гурт турків, що обскочили полковника Палія. Двох повалив, полковникові допоміг в обороні і навіть якогось мурзу взяв у полон. Тоді полковник Палій мав сказати: »Що ти за Чайка? Ти в мене орел-чорнокрил«. Козаки й назвали його Чорнокрилом.

Цікаво придивлявся Лавр до своєї доньки, коли це говорила. Потім заговорив:

— Правда, козак з нього хоч куди! Вродливий, розумний, сміливий. Тільки...

— Що тільки? — запитала пані Гальшка.

— Рід. Його рід! Який він?

Ланка пильно глянула на свого батька, коли говорив оці слова. На її очі впали тіні смутку, як вечірні сутінки на квіття в розцвіті, коли зайде сонце.

Відійшла без слова.

Після її відходу Лавр сказав до дружини:

— Недобре, що ти його запросила. Може мати якісь непотрібні, сміливі надії.

— Нехай має. Що варте життя без надій?

— Але ти його роду не знаєш.

Пані Лаврова підійшла до вікна та в задумі дивилася кудись у далеч. По хвилині, повертаючись обличчям до Лавра, запитала його:

— Що я мала відповісти на його прохання? Скажи сам. А втім говориш так, наче б він тебе просив уже віддати йому Ланку. Може і не в думці йому це?

— В думці! В думці! — впевняв Лавр, ходячи по кімнаті і сам глибоко щось продумуючи.

— Відки знаєш?

— Я бачив його погляди.

— Так на них розумієшся? — усміхаючись, питала пані Гальшка.

— Не важко їх зрозуміти. Тільки хто він?

— Сотник Чорнокрил. А цей його хрестик? Щось він мені каже.

Лавр зупинився в своїй мандрівці й поглянув на дружину.

— Що ти думаєш?

— Що ти непотрібно, на кожний випадок передчасно журишся та клопочешся тим... Рід і рід!.. Якби нічого важнішого на світі й не було... Іду до Ланки.

У великому здивуванні й збентеженні почав Лавр, дивлячись за відходячою жінкою, гладити свою ясну бороду, що місцями вже полискувала сріблом.

* * *

І в Дара думки про його безрідність не сходили з голови. Увесь час стояла йому перед очима постать Ланки із тією чарівною усмішкою, що появилася на її устах, коли питав, чи згадає про нього. Тільки чи схоче боярин, гордий на свій рід, віддати йому її?.. Йому без дому, без родового назвища, без маєтків? Певно, що ні!..

Ця думка заболіла так, що аж закаблуками вдарив Вихра і цей від несподіванки скочив убік.

Джура Сидір довгий час уже споглядав на свого сотника, дивуючись. Не розумів, що йому оце сталося. Завжди такий увічливий, тепер ледве коротким словом відзивався, коли він хотів завести з ним розмову.

Спробував утретє:

— Знаю, чому наш Вихор такий брикливий нині.

— Чому?

— Білий хліб їв, тому й брикає.

— Який білий хліб? — цікавився Дар.

— Та панночка в дворі, що в неї волосся, як тонке ляльне прядиво, прийшла до стайні й давала йому білий хліб.

- Коли?
- Нині вранці. Випитувала звідки він, де його роздобули.
- А ти що казав?
- Що сама полковниця вам його дала, як звільнили полковника.
- Треба тобі все говорити?
- А як питають? Треба відповісти.
- Ще щось питала?
- І питала, чому вас назвали Чорнокрил? Аж тут уже дядько Герасим розповів те, що від мене чув. Та й гарна вона гарна... Нема що казати!
- Хто?
- Та панночка. Як...
- Як що?
- Як калиновий цвіт!.. Куди лізеш Гнідий? — і сіпнув поводи коня, що нахилився, щоб скубнути придорожнє жито.

НЕСПОДІВАНКА

У просторій городовій альтанці, густо оплетеній та затіненій хмелем і диким виноградом, сиділи при чарках питного меду Одровонж і його свояк, польський шляхтич, власник села Деревенка, Станислав Снежко, гербу Яніна. Був це мужчина високий, широкий, тяжкий у ході та в рухах, товстенний. Коли йшов, під його вагою долівка вгиналася.

Його дружина, жінка також огрядна, була сестрою Одровонжа.

Обидва мужчини сиділи тільки в сорочках, бо день був гарячий, парний.

— Дивуюся вам, — говорив Снежко, — однією рукою доливаючи із дзбанка мед гостеві й собі, а другою глядячи свого довженого вуса. — Скільки вас усіх, мосціпане, цей Палій повикидає із ваших маєтків, а ви, мосціпане, терпите спокійно, покірно, як ягнята. Шляхта ви, мосціпане, чи не шляхта?

— Що маємо робити?

— Що робити, мосціпане? Ха, ха, ха? Зібрати, мосціпане, військо, вдарити, розбити, прогнати того Палія, чи як він там зветься, за Дніпро, чи куди там, щоб і слух про нього загинув, свої мастки забрати назад. От що я зробив би, мосціпане.

Дужою, тяжкою рукою вдарив у стіл, аж хлюпнув мед із чарок і листя посипалося вниз.

— Знаю, — відповів Одровонж, — що така думка вже серед наших панів є, що навіть дехто стягає вже військо. Тільки що король скаже, коли без його відома розпочнеться похід проти Палія?

— Король. Король! Що короля, мосціпане, це обходить? Він має свій клопіт з турками. Ти, Януше, повинен до тих панів приєднатись, із ними, мосціпане, поговорити, порадитися і разом ви повинні вдарити на це Палієве козацтво так, щоб і сліду по ньому, мосціпане, не стало. *Utinam eventus bonus sit!** і підніс чарку.

— Може й добре радиш. Це треба буде мені зробити. Я й так тут, у ваших сторонах надто довго забарився, на короля чекаючи. Видно, його якісь важливі справи затримали.

— Не так на короля чекаючи, як за дівчиною вганяючи, — підкручуючи вуса, сміявся заливним, розквітистим сміхом Снежко. — Ми дещо чували.

— Що чували?

— Тут аж шумить в околиці — це ж недалеко — що коло дівчини танцюєш. Так тяжко йде, Януше?

— Що тяжко?

— Добути дівчину?

— Я й не пробував.

— То чого їздиш?

— Щоб розважитися, не нудьгувати.

— Не вірю. Не було б, мосціпане, розумної причини. Лякаєшся, от що!

— Чого? — запитав Одровонж.

— Щоб не відпала, мосціпане. — Знову його гучний, широкий сміх потряс цілою альтаною.

— Мене? — у крайньому здивуванні питав Одровонж.

— Не мене ж. Це, мосціпане, навіть дуже можливе. Хоча вони й не поляки, але свій гонор мають і свого

*) Щоб вислід був щасливий!

держаться. І дівчина гарна. Може вибирати. Правда, не в моему вона густі, бо надто вже крихка, делікатна. Як стебеліна. Якби вітер подув добре, то літала б, як меча над водою, або, мосціпане, як метелик над капустою.

І знову залунав його сміх, повний самовдоволення з власного бистрого й такого, як здавалося йому, дотепного порівняння.

— Отже в короткому часі переконаєшся, що помиляєшся. Одровонжа не відкидається, — відповів подражний його сміхом Одровонж.

Був уже рішений у двох справах. Постановив посватати Ланку та приєднатися до шляхти, що готувала військову розправу з Палієм.

Щоб посватати Ланку, він спершу не думав. Хотів дійсно, так, як це казав шуринові Снежкові, розважитися, нудьгу розігнати, своїм успіхом чванитись. Але де далі її врода щораз більше його захоплювала. І чим більше вона байдужа була, чим холодніша, тим більше його хвилювала. Замість переможця ставав переможеним.

Коли ж побачив, як вона втішалася приїздом того козака, як потемніли від хвилювання її очі, як заграли живими вогниками, — рішився. Це ж буде і найкраща відплата, — думав, — тому ненависному козарлюзі, що то йому шаблю викинув із рук і таким захопленим поглядом споглядав на Ланку. На цю думку аж усміхнувся пан Януш злорадим усміхом тріумфу. Так, посватає Ланку, відвідає матір у Варшаві, загляне до західніх своїх дібр і повернеться до шляхти, що ладить похід. А з Ланкою він уже дасть собі раду. І говорити буде польською мовою, і хату вести на польський лад, і до костела піде, і полькою стане. Про це він уже подбає.

Після приїзду в Жовкву зараз наступної днини вібрався до Зарослів і попросив Лавра про хвилину інтимної розмови.

— Хочу з вашою милістю поговорити.

— Милости прошу, — відповів Лавр, приймаючи Одровонжа в своїй кімнаті.

— Хочу вашій милости заявити, що після деякої надуми постановив я одружитися з донькою вашої милости.

— »Як це він до мене говорить!« — подумав Лавр. — Стримуючи гнів, відповів:

— Вона ще дитина.

— Сімнадцять років і дитина? Яблонівська мала дванадцять, як вийшла заміж.

— Вона згідна?

— Я ще не говорив із нею. Хочу найперше пермісії вашої милости.

— Прошу поговорити з нею. Своєї волі накидати їй не буду.

В такому самому гордовитому тоні заявив Одровонж і Ланці, що хоче з нею одружитися. Говорив довго, чванувато, величав свій рід, славив родинні конексії, розкривав перед Ланкою всі примани та всі почесті, які ждуть її в майбутності як представницю роду Одровонжів.

Ланка слухала, схиливши голову, і злегка заперечливим рухом почала нею ворушити.

Коли закінчив, підвела голову, спокійним поглядом глянула на нього й промовила:

— Дякую вам дуже. Не мала це для мене честь, але заміж я ще не хочу.

— Чому?

— Хочу ще бути з мамою, татом.

— Можу якийсь час заждати.

Знову заперечливий рух головою.

— Ні, пане Одровонж. Прошу не ждати.

— Не хочете бути моєю дружиною?

— Кажу: велика це була б для мене честь, але не можу.

— Чому?

— Родина вашої милости схотіла б може, щоб я стала полькою, а я не хочу.

— Воліє панна Ланка стати козачкою? — із з'їдливою усмішкою питає Одровонж.

— Волю.

Знову піднесла на нього темні волошки.

— Може дружиною того хлопа, що тут був? — не пануючи вже над собою питає.

— Може і його... Як попросить мене, — відповіла Ланка.

— До цього я вже не допущу. Ніколи він не попросить. Ніколи.

Не прощаючись із ніким, від'їхав гнівний, сердитий, продумуючи на всі лади, як помстити зневагу.

«КОТИТЬСЯ ВІНОЧОК ПО ПОЛЮ...»

Еронім Чаплич у Луганові повертався з лісової прогулянки додому. Сільська, в цілій околиці загально відома й шанована лікарка й знахарка, що знала різне зілля, ним лікувала та вміла зашігувати й гоїти рани, стара Юстина Сапилиха, доручила йому ходити в бір, віддихати лісовим живичним повітрям, щоб визбутися кашлю і болю в грудях.

У часі, коли після розлуки із сотником Коробкою та друзями Чайкою й Воротинським повернувся він додому, визбувся гарячки, що давніше довший час виступала в нього під вечір, і не відчував уже такого гострого, діймаючого болю в грудях.

Волинські ліси, виповнені чистим повітрям та насичені цілющим живичним ароматом, повертали йому здоров'я. Идучи, продумував над своїм пляном.

Зранку мав він із матір'ю цікаву розмову та рішив розгадати одну загадку. Коли його мала сестричка Наталочка просила його, щоб він іще раз розповів, як то татари напали на них та як то той його товариш порадив собі з ними, його оповіданню прислухалася мати, старша вже, сивава, поважна жінка. Слухала дуже уважно. Коли він, розповідаючи, згадав, що крім Воротинського був іще з ним тоді Дар Чайка, пані Чапличева спитала:

— Чи ти знаєш щось ближче про того Чайку?

— Мало. Не хоче багато про це говорити. Може йому це болюче. Знаю тільки, що в хлоп'ячих роках був поводитарем якогось старого бандуриста, що вивчив його грати на бандурі. Дитиною мали піврати його татари. Але козаки розбили татарський загін, ясир відбили, а його віддали бандуристові.

— І зветься він Дар?

— Дар.

— А знаєш ти паню Боговитинову?

— Боговитинову? Знаю. Бачив щось двічі. Чому мама питають?

— Ти чув про напад татарів на їх двір?

— Чув, що напали раз на Тернівку.

— Тоді забрали татари її маленького сина, що також звався Дар. Від часу його схоплення немає для неї життя. В'яне, як зморожена квітка...

— Дар?.. — аж схопився з місця Єронім. Я ніколи про це не чув. Дар?..

— Так.

І от дозрів у нього задум. Мусить розв'язати загадку. І то заки ще поїде кінчити свої студії в колегії, чого так гаряче бажає собі його батько, хоч і не принаглоє його з уваги на його здоров'я. Мусить, — продумував, — дістати докладні відомості від Дара, усе розважити й тільки тоді вести діло дальше.

Коли вийшов із лісу заходило вже сонце. На землю лягали вечірні тіні і тихо спадали багаті роси. Жадібно пила їх спечена сонцем земля, вмивалися ними дерева, купалися у них трави і квітки, втішаючись вечірньою прохолодою. З недалекого лану неслася обжинкова пісня. Єронім знав, що сьогодні сподівалися в нього вдома

житних обжинків. Видно, жінці закінчили жниво, бо жіноцтво співало:

*»Котиться віночок по полю,
Заганяє женчиків до двору:
— До двору, женчики, до двору,
Працювали ціле літо по полю,
Вибирали житечко з куколю . . .«*

Зайшло сонце. З-над річки підносилися легкі тумани, стелилися по долині й слалися по травах та по кущах темної ліщини. Вертався товар із поля.

Жінці наближалися до двору й співали:

*»Ой лігала перепілка по полю
І збирала дрібні пташки до бору:
— Ой до бору, дрібні пташки, до бору,
Бо вже ви та нагулялися по полю.
— Ой не дармо ми по полю гуляли,
Бо ми дрібні ягодоньки збирали,
Із літечка на зимоньку складали.
Ой ходила наша пані по полю
І збирала челядоньку до двору,
Ой до двору, челядоньки, до двору,
Бо вже ви нагулялися по полю.
— Ой не дарма ми по полю гуляли,
Бо ми в полі житечко пожали . . .«*

Перервані на хвилину обжинковими піснями думки молодого Чаплича розвивалися далі. Поїде до Фастова, розвідає, де тепер Дар, поговорить із ним, нічого йому не розкриваючи, а тоді подумає, що йому далі робити. Дивно, — подумав, — плететься в світі. Життя несе різні несподіванки. Може він справді Боговитин? Бо чому «Дар»? Тоді і для пані Боговитинової відкрилось би нове життя. . . І коли кінець прийде тим татарським набігам. Скільки руїни, скільки нещастя, горя, сліз, крові. . . І що роблять там його добрі, любі друзі: Чайка, Воротинський?

Поїде до них.

КРИВАВА ГОСТИНА

— Добре, — казав Чаплич, коли проводив підвечірній час на щирій розмові з Даром Чорнокрилом і Воротинським у Голуб'ятині над річкою Раствавицею, де в колишньому шляхетському дворі розмістився Дар із своєю сотнею, — але відки »Дар«? Хто тебе так назвав?

Дар задумливо дивився кудись у далечинь.

По хвилині відізався:

— Не знаю. Казав мені той добрий дідусь-бандурист, що, коли він запитав мене, як мене кликали вдома, я мав відповісти: Дар. Відтоді він мене так звав та всі за ним.

Чаплич хотів іще щось питати, але в кімнату ввійшов молодий, рослий козак і зголосив:

— Сотнику, маю щось сказати.

— Що таке?

Козак розглянувся по кімнаті, неначе вагаючись, неначе перевіряючи, чи можна при всіх говорити.

Спостеріг це Дар.

— Кажі сміливо, Даниле, — промовив, — тут самі свої.

— Ходив я до річки купатися. Там, де густа вільшина. З другого боку підійшло трьох людей. Вони мене не бачили. Були в повній зброї й говорили по-польському. З їх розмови я зрозумів, що там у лісі, що то його звуть «Стіна», є їх багато і вони ждуть вечора. Чи не готуються вони на нас? Це я мав сказати.

— Добре, Даниле, що ти зголосив. Славити Бога, що ти там купався, — заговорив Дар із зсуненими бровами. Слід нам бути готовими на прийняття гостей. Не заскочать нас.

Після його відходу звернувся до Воротинського:

— Семене, візьми п'ятдесят кіннотників і вдавай, що їдеш у дальший роз'їзд. Спинися в Заліссі і там скривайся. Як почувеш перші стріли, вдариш на напасників іззаду. Ми тимчасом будемо відбиватися.

Воротинський підвівся з місця з легкою усмішкою.

— В те мені грай!

— А ти, Єроніме, що гадаєш? У нас, — говорив Дар даліше, всміхаючись, — сьогоднішня ніч може бути жарка.

— Буде жарка вам, буде й жарка мені, — відповів палко Чаплич. — Що ти хочеш, щоб я вас покинув? — продовжував схвильований і подражнений. — Невже ти міг подумати, що я вас залишу?

Голос його заломився від хвилювання.

— Вибач, — промовив Дар, подаючи Чапличеві руку та гаряче її стискаючи. — Не хотів я тебе вразити. Підумай дещо підготувати.

Воротинський узяв відділ кінноти й неспішно виїхав із ним у напрямі на Паволоч. Всі інші козаки сотні із зброєю в руках заховалися в густих кущах високого живоплоту. З ними були Чернокрил і Чаплич.

Помалу надходила ніч. Легкі летючі хмаринки перебігали по небі. Показалися перші зірки. Ніщо не заколочувало тиші. Зійшов і місяць і тихо, байдужий, що діялося на землі, блукав по небі, раз обмотуючись легкими хмаринками, то знову розриваючи їх та впливаючи на чисте небо.

Аж ось від річки почав доходити якийсь невиразний іще гомін. По хвилині стали виринати й порушатися темні тіні. Вже були близько плотів, коли нараз густа пальба понеслася з усіх боків і серед напасників від несподіванки постало замішання. Але пролунав острий, владний голос і напасники, стріляючи й собі, почали підсуватися до плотів.

Коли місяць висунувся із-за хмари, побачив Дар на чолі напасників Одровонжа, що вимахуючи шаблею, кидав накази.

Вже деякі з його ватаги почали розбивати браму, інші розгортати живопліт, а де замість живоплоту був гострокіл, рубати його, вдиратися на нього, вже місцями доходило до рукопашних боїв, коли нараз якісь несамовиті крики донеслися здалека.

— Палій! Палій! — гукали голоси і вся ватага напасників, що могла налічувати до двох соток людей, у крайньому переполоху кинулася у розтіч, кого куди несли його очі.

Це Воротинський на чолі свого кінного відділу вдарив на зади напасників, а вся ватага, думаючи, що сам Палій прийшов з поміччю, кинулася втікати. Кінниця Воротинського який час іще гонила за ними, доки зовсім не розпорочила. Тоді повернулася.

Напад Одровонжа, що не чекаючи на спільний похід польських панів проти Палія, захотів сам розправитися з Чорнокрилом, зовсім не повівся. Його люди розсипалися, а він ледве з життям видобувся з бою.

Але в таборі Чорнокрила радість із перемоги не тривала довго. Козаки скоро спостерегли, що нема між ними їх сотника. Збентежені, затурбовані, занепокоєні кинулися шукати за ним по всіх-усюдах. Тільки тепер показалося, як вони були прив'язані до нього, як його любили.

Після довгих пошукувань знайшли його по другому боці прорубаної брами, де лежав між двома вбитими напасниками, спливаючи кров'ю і не даючи знаку життя.

— Аж на другий бік вихопився, — дивувався козак Теребушка.

— Мабуть напірали дуже. Хотів їх відкинути, — думав Ткачук.

Внесли Чорнокрила цілою юрбою до кімнати. Жив іще. Обличчя його було залите кров'ю, уста сполотнілі, очі закриті. На голові в нього було видно довгу рану, що заходила до половини чола. Воротинський стримав козаків, що громадою перли до кімнати. В кімнаті залишилося тільки кількох.

— Кров далі спливає. Як то її спинити? Чим то її спинити? — бідкався Чаплич, безрадно бігаючи по кімнаті.

— Біжить Рокита! Біжить Рокита! — відізався один із козаків.

Вбіг Рокита, козак середнього віку, що найкраще ще в сотні визнавався на ранах і вмів коло них заходитися, із листками дерев'ю. Приступив до раненого, оглянув рану й почав прикладати листки цілющого зілля один за одним. Спинивши по якомусь часі кров, змив скривавлене обличчя, змив кров із голови раненого і щільно, тісно перев'язав рану.

— Багацько крові втратив! Увесь, як дерев'яний, — і сумно хитав головою. — Та й не скоро підведеться, якщо Господь дасть, що вийде з того.

Усю ніч сиділи козаки при раненому, що тільки час до часу здригався всім тілом. Наступної днини, коли силоміць вливали йому молоко, відкрив до половини очі, поглянув і знову запав у стан повної безвладности. Тільки хвилинами, коли напували його якоюсь рідиною слабо відкривав очі. Але не знати було, чи свідомий він, чи ні. Третьої днини приїхав із Фастова німець-медик, якого десь нещодавно вищукав Палій та держав на своєму дворі.

Довідавшись про напад та про поранення Чорнокрила, послав його до Голуб'ятини. Медик, оглянувши раненого, сказав, що хорий довшого часу потребує й дуже старанної опіки, щоб міг іще двигнутися.

— Дуже пильно треба дбати про рану, чисто її держати, щоб лиха гарячка не прийшла.

— Може би я його взяв із собою додому? — запитав Чаплич. Там ми допильнували б його.

— Це було б дуже добре, — погодився німець. — Хто тут уміє коло нього ходити?

Так і рішено.

НА «БОЖІЙ ДОРОЗІ»

Виїзд прискішено. Рана набрякла й почала ятритись, а очі Дара хвилинами іскрилися нездоровим, гарячковим блиском і він неспокійно кидався й бурмотав якісь невиразні слова. Медик уже від'їхав і ніхто не знав, як радити.

Винайняли селянський віз, вистелили й вимостили його сіном, Чаплич узяв дещо харчів на дорогу, а Ворогинський доручив Рокиті відвести їх шмат дороги. Осіннім ранком пустилися в дорогу. Їхали на Чуднів, Полонне, Шепетівку. Їзда була тяжка. Треба було їхати поволі, вишукувати кращі, вигідніші дороги, постійно мати на оці раненого, часто ставати на відпочинок, раз-у-раз зміняти підводу, бо селяни не хотіли пускатися в далеку дорогу, погоджувачись лише на невелику віддаль; треба було нераз перечекати дощову пору та подбати про догідний, пригожий нічліг.

Все ж таки довелося раз провести ніч у підсінні заїзного дому, бо в заїзді не було пригожої кімнати, де можна було б примістити хорого.

Іншим разом ночували вони в селянській хаті, якої хазаїн, поглянувши на раненого, лише безнадійно махнув рукою.

— На Божій він уже дорозі, — промовив. — Куди ви везете його? Шкода його мучити.

Раз знову впросилися на нічліг до старенького, сивобородого священика, о. Горбовича. О. Горбович, дізнавшись, хто їде та з чим їде, прийняв подорожних гостинно та відступив для раненого окрему кімнату. Був удівцем і проживав самотній. Куховарила йому й вела хатню господарку моторна молодиця Горпина. Простелила раненому постелю й допомогла покласти його. Коли побачила хорого, захотіла, видно, замовити його рану та його гарячку, бо вже почала своє замовлювання від слів:

»Там на горі тури орали

Красну рожу сіяли,

Красна рожа не зійшла...«, коли ввійшов о. Горбович.

Бачачи, що Горпина береться замовляти, розсердився не на жарти.

— Йди відтіль! — крикнув голосно. — Але зауважив, що від його крику ранений здригнувся і стихив голос. — Потрясаючи головою, аж довгі сиві кучері моталися по раменах, гнівним шепотом картав Горпину.

— Іди відсінь!.. Хто ворожить, чарує, замовляє, душею накладає, з нечистою силою знається.. Іди відси й не гніви Господа Бога!

Горпина відступила від ліжка. Але не глибоко, видно, взяла собі до серця гнів та догану старенького панотця, бо підійшла до Чаплича й, усміхаючись, притишеним, повним довірливості голосом, відізвалася:

— Вони, — й указала пальцем на о. Горбовича, — знають своє, а я знаю своє... Чим я гнівила Пана Бога?.. Що хочу в біді допомогти?.. Господь дав різні ліки людям. Є вони в травах, листю, в корі дерев, у зіллі... Є вони і в щирій молитві, і в мудрім, доладнім слові. Тільки треба знати: де, коли і як? Є і в моїм слові лік... Є!.. Я його не вигадала. Мудрі люди вигадали.

Тим часом о. Горбович заходився ладити лік. Розтопив чистий бджільний віск, влив молока, всипав дрібку якогось порошку, що його добув — як казав — із колосків лісових мохів і цю масть приклав до рани, відмовляючи вголос молитву. При доторку Дар прокинувся, повів поглядом по кімнаті і по присутніх і притомно, хоча тихим голосом спитав:

— Єроніме! Де ми?

— Лежи спокійно. Все гаразд. Я все тобі скажу, — відповів Чаплич. — Лежи й не хвилюйся.

О. Горбович, користаючи з цього, що хорий говорив свідомо, просив усіх, щоб вийшли з кімнати, й залишили його, бо він хоче поговорити з недужим на самоті. . .

У дальшій дорозі, повній тривоги й неспокою, що збільшилися ще з хвилини від'їзду Рокити, Чаплич їдучи верхом при возі та раз-у-раз споглядаючи на раненого й пильнуючи його, в'їхав у волинські ліси. Коли наближались до його родинного Луганова, зірвався несподівано рвучкий вітер, захмарилося й почав накрапати холодний дощик.

Мали саме переїздити через Тернівку. І ось мигнула у Чаплича думка: А якби так заїхати у двір? І так треба десь перечекати.

По короткій надумі дав наказ:

— Заїдемо до двора!

ХИМЕРИ ДОЛІ

Густі та темні волинські ліси, вщерть виповнені запахом вересу, папоротей, грибів та вогких мохів, що буйно вкривали мокравини й береги ставів і озер, аж кишіли від дичини.

В Тернівці від часу трагічної смерти Боговитуна, що, впавши з коня, вдарив головою об пень дуба, ніхто полювання не уряджував. Тому то й свобідно бродили й літали там понад ставами й очеретами дикі птиці; весело розкошували по буйних травах заяці, серни, олені, лиси, лосі, а в недоступних гущавинах, зарослях завели собі леговища дики, які не раз осінню цілими стадами вибігали з лісів на поля та толочили засіви, нищили працю й добро селян. У глибокій зимі забігали сюди відкись вовки і сміливо та безкарно гуляли по лісах, заходячи не раз під плоти, а то й на подвір'я осель.

Уже кілька разів Дорич на прохання селян намовляв паню Боговитинову, щоб улаштувала лови: визначила день та спросила ловців. Боговитинова, хоч і приобіцяла, не вспіла ще перевести свого наміру, коли однієї днини прийшов до неї Дорич, схвильований, та розповів свою пригоду.

— Виїхав я сьогодні вранці, — говорив, — щоб у діброві за журавлиним бродом визначити дуби на продаж. У діброві прив'язав я коня та пішов оглядати дуби. А був зо мною і Ворон. Відійшли ми ледве кілька кроків, як Ворон звітрив якийсь слід, наїжився, скочив до одного дуба, підніс голову вгору та почав брехати й уїдати. Підсунувся я ближче, бачу: рись. Сидить собі на гілляці, вирячила очі, стежачи за кожним нашим рухом. »Ні, — подумав я, — не мені з одною рукою дати собі раду з тобою«. Витяг я пістоль, відкликав Ворона й подався назад, не відвертаючись лицем від звіра. Допав коня й вернувся додому. Доконче треба зробити облаву на неї, бо винищить звірину.

— Може яку пастку придумати для неї? — піддала думку Боговитинова.

— Це ми зробимо. — Дорич усміхнувся. — Але не така вона скоро підійти до пастки, коли повно звірини в лісі.

Тут їх розмову перебила дівчина Гафійка. Вбігла з поспіхом, якась неначе перелякана й зголосила:

— Є панич із Луганова. Старша пані просять до вітальні.

Боговитинова здивовано піднесла брови.

— Молодий пан Чаплич?

— Так.

Звертаючись до Дорича, відізвалася:

— Поговоримо пізніше.

Дорич поглянув у вікно.

— Якийсь віз перед ґанком, — промовив і вийшов.

Коли пані Арета увійшла до світлиці, Чаплич, що розмовляв із панею Евдокією, схопився з крісла й після привітання заговорив:

— Везу раненого друга. Але вітер і дощ веліли мені десь задержатися й перечекати. Можна, ласкава пані?

— Хто це ранений?

— Сотник Чорнокрил із війська полковника Палія.

— Тяжко?

— Рана ятриться. Він гарячкує. Тільки хвилинами свідомий.

— Прошу його взяти зараз до гостинної.

Пані Евдокія схопилася.

— Піду й приладжу ліжко.

Дара внесли до окремої гостинної кімнати, роздягли й поклали в ліжко. Здавалося, що спить. Лиш хвилинами легко здригався.

— Що йому приладити б? — бідкалася пані Евдокія.

— Запарю каву. Вона підсилює.

І вибігла з кімнати.

При хорім залишилися Чаплич, Дорич і Ганна Горошко. Чаплич оповідав притишеним голосом про напад на сотню, про сміливу оборону, про розбиття напасників.

Увійшла пані Евдокія, а за нею Боговитинова.

Коли пані Евдокія піднесла разом із подушкою голову раненого й приклала до його уст посуд, Дар відкрив очі, глянув по кімнаті, нічого не кажучи, випив кілька ковтків кави й знову закрити очі.

Пані Боговитинова приступила до ліжка й побачила молодого мужчину з перев'язаною головою. Втомлене, бліде, безкровне обличчя його понялося легким, чорним, шовковим заростом.

Нараз її погляд упав на невеличкий дерев'яний хрестик, прив'язаний до шиї, що вихилився з-під сорочки, і вона, глянувши, знерухоміла, як мармурова статуя. По хвилині всім тілом нахилилася над раненим і взяла хрестик у руки. В тім же моменті з її грудей вирвалося одно єдине слово: »Боже!«

Склала руки, якби хотіла молитися. Але якась інша, видно, думка шибнула в її голові, бо рвучким рухом повернулася до присутніх. Її очі горіли, неначе зорі, на її лице виступили криваві плями.

Повна життя, сили, енергії звернулася до Дорича:

— Якнайскоріше по Сапилиху. Пішліть коні. Нехай зараз приїздить!

— Ганно! Тепла вода щоб була, чисте полотно на перев'язки.

— Пане Чаплич! Він у нас залишиться. Нікуди вже не поїде. Як його ім'я?

— Дар.

— Чайка?

— Був Чайка. Тепер Чернокрил.

— Чим ранений?

— Шаблею.

— Глибока рана?

— Не дуже глибока, тільки не хоче гоїтися, опухла, ятриться.

— Він, здається, спить. Тето, прошу попросити пана Чаплича до ідальні й погостити. Я залишуся тут.

»ДЕ Я?«

Для молодого Чаплича, що досі лише здогадувався правди, не було вже сумніву. Дар був із роду Боговити-нів. Його мати тайну розкрила. Коли Чаплич поділився своїми спостереженнями з усіма іншими: панею Евдокією, Доричем, Ганною, увесь двір у Тернівці неначе ожив. Усі заметушилися. Несподівана новина, що скоро пере-неслася в село, захопила всіх. Син дідички віднайшовся! Він козацький сотник Чорнокрил.

Не знав про це тільки ще сам Дар, коло якого з усіх сил заходилася сільська лікарка-знахарка, Сапилиха. Приїхала вона з цілим кошиком різних зел та ліків і зразу кинулася до праці. Оглянула рану й ту масть, що її приклав о. Горбович, замінила її пареними листками дівини, по двох годинах листками підбілу, тісно пере-в'язала рану чистеньким полотенцем, поїла раненого

вivarом різного зілля, молоком, питним медом. Усю ніч не спочивала. Помагала їй і всю ніч сиділа при хорім і Боговитинова. Її уста раз-у-раз порушувалися в гарячій, благальній молитві:

»Пречиста Діво, Маріє! Рятуй його!«

Але хорий і даліше здригався, неспокійно кидався, маячив. Часом виривалися на його уста відірвані слова, а то й цілі дивні речення: »Дупло високо...«, »Де жита цвітуть...«, »За живопліт! За живопліт!..«, »Ланка!.. Ланка!..«

Його мати ловила кожне його слово з жадобою нурця, що виловлює перлини на дні моря, змивала його чоло холодною водою, усе шукаючи за хрестиком та вдивляючись у нього. Але й наступної днини маячіння не уставляло. Сапилиха пробувала нового вивару й увечорі дала хорому напитися насонного напитку. Зілля показалося чарівним. Ранений спав спокійно всю ніч, прокинувся вранці цілий злитий потом, поглянув на присутніх при ньому та слабим голосом запитав:

— Де я?

Пані Боговитинова всміхнулася й відповіла:

— У своїх людей. У приятелів.

— Де саме?

— На Волині. В селі Тернівці.

— Як я сюди дістався?

— Молодий пан Чаплич привіз. Але не вільно багато говорити. Розмовимося пізніше. Тепер нап'ємося чогось.

— Я ранений?

— Так. Але рана загоїться. Все буде добре, — і подала посуд із кавою, пильнуючи, щоб випив.

Після того Дар заснув.

І Сапилиха раділа, що гарячка меншає й ранений відзискує притомність. Тихим шепотом відізвалася до Боговитинової:

— Не я лікарка. Сам Господь лікар. Дав різне зілля. Господь Бог і приверне йому здоров'я, ласкава пані.

Коли молодий Чаплич приїхав тієї днини із свого Луганова, застав Дара в куди крацюму стані.

Дар, користаючи з того, що в кімнаті він тільки з

Чапличем, звернувся до нього з тим самим питанням:

— Де це я?

— На дворі пані Боговитинової, — відповів Чаплич. — Ти в дорозі був у гарячці. А що почав падати дощ, я посту-
пив сюди. Наш Луганів недалечко. Але тут тобі раді.

— Як хтось дуже рідний ця пані піклується мною.
Як мені їй подякувати?

— Не клопочся. Ще встигнеш.

Відїжджаючи та прощаючись на ганку з панею Бого-
витиноюю, Чаплич усміхнувся й промовив:

— Як мати рідненька, то й сорочка біленька.

— Ви здогадувалися, пане Чаплич?

— Здогадувався, знаючи його переживання й пережи-
вання милостивої пані. Але певний не був. Тепер маю
певність.

— Знаєте, по чому я пізнала?

— По хрестику?

— Так. Цей хрестик я сама довгий час носила. Він
моєї матері. На ньому ініціали її імені. Латинські, бо
мати була італійка і звалася Аналена Козаріні.

— А-а! А в нього є ще інші пам'ятки з його дитячих
років.

— Які? — поцікавилася пані Арета.

— Шкур'яний поясок і дрібно вишивана сорочина.

— Де вони?

— Залишилися.

— Шкода.

— Ми ще роздобудемо.

— У гарячці згадував Дар, — продовжувала з якимсь
неспокоєм пані Боговитинова, — ім'я: Ланка. Знаєте, хто
це Ланка?

— Знаю. Моя своячка Лаврівна. Її батьки близько
Львова.

— Дівчина?

— Так, молода дівчина. Він був там недавно, коли
їздив із листом полковника до панів Любомирських.

— Ланка? Чому: Ланка?

— Меланія.

— Пане Чаплич! Моя вдячність для вас, що не зали-
шили його, заопікувалися ним, привезли його сюди,

безмежна. Щонебудь Господь нам пошле, моя вдячність буде незмінна, — подала йому руку.

— Адже він сердешний мій друг, — відповів Чаплич, цілуючи подану руку.

Тим часом Дар, лежачи з заплющеними очима, збирав думки, намагався усе за чергою собі пригадати. Нічний напад Одровонжа. Прорубана брама. Він, Дар, вискакує крізь прорубану браму, щоб стримати напасників. Його обскакують з усіх боків. Борониться з завзяттям. Нараз йому темніє в очах і якась темна, тяжка хмара валиться на нього... Хтось, певно, рубонув його шаблею. Після того нічого вже не пам'ятає... Сягнув рукою до голови й заболіла рана. Чаплич завіз його сюди. Як ця достойна пані ходить коло нього, годить йому, як ніжно до нього говорить!.. Як мати до малої дитини. Скільки часу йому присвячує!.. Але не треба надуживати тієї гостинності й тієї доброти. Як тільки зможе двигнутися, подякує й перебереться до Чаплича. Казав, що це недалеко. А потім? А потім?.. Його сотня, полковник Палій і там ген, де Красний верх, дівчина з чарівними очима та її чарівна усмішка!..

— О! І моя бандура тут! — зрадів, побачивши близько себе на стільці свою бандуру.

Після того, як гарячка припинилася, Дар почав звільна під незвичайно дбайливою опікою приходити до сил. Рана щасливо затягалася, постійно перев'язувана й пильнована, і по кількох днях, хоча ще немічний, він міг уже встати й перейти по кімнаті.

Однієї такої днини пані Боговитинова, всміхаючись, запитала його:

— А звідки цей хрестик у сотника?

— Не знаю. Може мама дала.

— Я вже дещо чула. Але прошу мені все розповісти.

Дар почав розказувати все, що знав: про бандуриста, про Вовчий яр, свою знахідку, колегію.

Пані Боговитинова слухала дуже уважно, перериваючи його оповідання частими запитаннями, бо хотіла все знати дуже докладно, до найменших подробиць.

Вислухавши його оповідання аж до тієї хвилини, коли дістався до Палієвого козацтва, запитала:

— Чи сотник знає, що це за букви на хрестик? —
Не могла чомусь ужити слова »ви«.

— »А. С.« Але що вони значать, не знаю.

— Це латинські букви. Ініціали імени моєї мами.

— Матері вашої милости?

— Так. Мама була італійка. Звалася Аналена Козаріні.
Цей хрестик я носила довший час.

Дар поблід і присів на кріслі.

— То що це? .. То що це? .. Не розумію.

— Я тобі дала цей хрестик, Даре.

— Хто ж ви, милостива пані? — ледве прошепотів
Дар.

Підійшла до нього, ніжно, щасливо всміхаючись.

— Так тяжко збагнути?

— Невже? .. Невже? .. моя... мама?

Головою притакнула, бо слова не могла вимовити.

Тільки гарячі сльози спливали по її обличчі, як ті
ясні промені сонця по чистому небі після довгих, понурих,
слітних днів.

ВІДКРИВСЯ СВІТ

Змінилося життя в Тернівці. Для пані Боговитинової відкрився світ. Увесь двір, неначе відмолод, у святочний одяг переодягся. Смуток, що як тяжкий туман завис було над ним, розвіявся. Веселими променями грало осіннє сонце в саду, розсипало золоту й пурпуру на листках деревини, що, спадаючи з дерев, не промовляли вже шелестом безнадійної туги, а шепотіли таємничістю незбагнених іще обіцянок нового життя.

Пригадала собі пані Боговитинова розмову з Доричем та свою обіцянку влаштувати лови. Радо тепер заходила ся перевести цей задум, спросити знайомих, оживити дім, врадувати Дара.

— Любиш лови? — запитала його.

— Не мав я нагоди бувати на них. Не знаю навіть, як виглядають.

— Побачиш. Я думаю, як тільки впаде перший сніг, запросити ловців, бо в лісі звірини повно й дики шкоду роблять людям. Треба буде порозумітися з Чапличами. Наші ліси межують

Довгим, повним любови поглядом обкинула його й говорила даліше:

— Як ти мені живо нагадуєш свого батька. Як живий стоїть він перед моїми очима, коли дивлюсь я на тебе. Такі очі, такий засмалений, тільки твій батько ширший був у плечах.

— Хотів би я ще багато про нього почути.

— Почуєш. Сміливий був, палкий, щиро прив'язаний до своєї віри, рідної мови, до свого народу, рідних звичаїв. Гордий був на рід Боговитинів, що як казав, за литовських часів займав визначне становище в литовській державі... Радів би тепер, що його син козацький сотник та ще й Чорнокрил!

— ... Що свою сотню покинув, свого полковника залишив, — докінчив із сумовитою усмішкою Дар.

— Та що це ти? — якомсь неспокійно порушилася пані Боговитинова. — Адже ти був ранений і твій полковник про це знає.

— Міг би вже повернутися.

— Повернешся. Ти ще не прийшов до сил. Підкрипишся, поїдеш, поговориш, вясниш, — говорила вже спокійніше Боговитинова, яка постійно тривожилася думкою, що Дар схоче повернутися до своїх повинностей. — Моя думка така, Даре, що при твоїй сотні може тебе заступити хто інший, а в потребі полковник може тебе покликати.

— Не можу ж я, мамо, руки скласти, коли Україна бореться за свою волю.

— Знаю. І я не хочу, щоб ти руки згорнув. Ти Чорнокрил. Скажи полковникові, що на кожний його поклик, коли Україна буде потребувати тебе, ти будеш готовий.

Але ці слова не заспокоювали Дара. З ним було тепер так, як із тим мандрівником, що йшов досі єдиним, відкритим, видним йому шляхом, і раптом знайшовся на роздоріжжі. Дві дороги відкрилися перед ним. Одна

ширша, вигідна стелилася праворуч, друга крута, стрімка, вела ліворуч. На яку йому ступити? Кудюю йти? Прима-нювала ця ширша, догідніша, але якийсь внутрішній, нерозгаданий голос звертав йому увагу на ту тяжку, небезпечнішу, що йшла понад проваллям, але вела кудись угору, де ясним промінням ясніло сонце волі народу.

»Ні« — подумав Дар. Він піде праворуч тільки до того часу, поки не подужає зовсім. Тоді повернеться й піде тією дорогою, що стрімко підіймається вгору й хоча тяжка та повна небезпек, веде в країну величі й слави. . . Адже він козацький сотник Чорнокрил і його місце при полковнику Палієві, що високо держить прапор Вільної України. . . З мамою він поговорить і вона зрозуміє його.

По кількох днях дійсно, коли почував себе більше на силах, розпочав розмову з матір'ю, щоб поділитися з нею своїми думками та виявити їй свої задуми, до яких, — як казав, — кличе його голос чести й обов'язку.

З деяким смутком, хоч не без почуття гордості вислухавши його, пані Боговитинова сказала:

— Я повністю розумію тебе. Мушу на все погодитися. Тільки приобіцяй мені, що попросиш полковника, нехай звільнить тебе ще на деякий час від твоїх обов'язків, щоб ти міг прийти до сил.

— Добре, мамо. Обіцяю.

Але розмова з полковником прийняла зовсім інший, несподіваний для Дара оборот. Коли полковник дізнався, що Дар із роду Боговитинів, довгий час ходив у задумі по кімнаті, глибоко щось обмірковуючи. Врешті після довшої надуми промовив:

— Я радий, що ти віднайшов свій рід та що ти Боговитин. Дуже добре складається. Мені тебе там потрібно. Як Боговитин матимеш багато зв'язків із волинською шляхтою. Старайся нав'язати якнайбільше знайомостей і взаємин. Говори з усіма, що не виреклися ще свого народу, щоб ладилися, гуртували сили. І з селянами говори. Треба, щоб Волинь була готова, щоб спалахнула вогнем, коли прийде хвилина. А така хвилина мусить прийти. Ми не можемо й не будемо даліше носити польського ярма. Ми хочемо бути вільні. Ти розумієш мене?

— Так, полковнику.

— Я тобі вірю без застереження, тому й говорю з тобою так одверто, як із ніким іншим. Твоє завдання буде велике. Дуже важлива справа, щоб Волинь і Галичина приєдналися до нас, як прийде час зриву. Ти можеш віддати і мені і всій Україні велику прислугу, як успіш виконати на Волині ту роботу, яку я тобі доручаю, як згуртуєш людей серед шляхти, міщан і селян, що у великій хвилині стануть із нами до діла. Ти згідний піднятися до цього завдання?

— Це честь для мене. Але чи зумію?

— Зумієш. Тільки треба тобі робити все дуже обережно, добирати зовсім певних людей, щоб передчасно наші задуми не відкрилися. Я думаю, що довше нам на чийсь поміч чекати не можна. Коли гетьман Мазепа має зв'язані руки, нам самим треба розпочати велике діло визволення. Може Господь допоможе нам так, як допоміг гетьманові Богданові. З шляхтою говори сам, між селян пошли певних, довірених людей із-поміж селян. Будеш мати таких?

— Думаю, що так.

— Тепер листопад. У квітні прийдеш і даси мені відомість, як іде твоя робота та які настрої серед волинської шляхти й волинських селян. Буду на тебе чекати. Тепер їдь у свою Тернівку, берися до діла і щастя тобі, Боже, в усьому, — закінчив полковник Палій, щиро обіймаючи свого улюбленого сотника.

ВИХОР

З великою радістю прийняла Боговитинова відомість, що Дар залишається в Тернівці. Свідомість, що він буде разом із нею, що вона й далше буде могли втішатися ним, була для неї великою й дуже милою несподіванкою.

Втаємничена ним у його місію, що її він одержав від полковника Палія, з іще більшою охотою взялася підготовляти все для задуманих ловів, бо хотіла, щоб Дар мав можливість пізнати якнайбільше людей із-поміж визначних волинських українських родів і тим самим думала влегшити йому його завдання.

З уваги на те, що ліси Боговитинів межували з лісами Чапличів, рішено згідно відбути лови разом і розмістити гостей в обох домах. Спільна вечерея після ловів мала відбутися в Тернівці, в домі пані Боговитинової.

Молодого Чаплича просила вона, щоб конче спровадив

у день ловів свою рідню з Галичини, бо мала велику охоту побачити Ланку та врадувати Дара її приїздом. Чаплич приобіцяв, що поїде відвідати своїх свояків у Зарослях та подбає про їх прибуття.

В час своїх відвідин у Зарослях подав Чаплич імена гостей, яких його батьки й пані Боговитинова думають запросити. Згадуючи між ними сотника Чорнокрила, пильно поглянув на Ланку. Зауважив, як живі огні вдарили на її лице. По хвилині, немов мимоходом, додав:

— Він уже щасливо приходить до сил.

— Був хорий? — із видним занепокоєнням питала Ланка. — Що йому було?

Чаплич розповів про напад Одровонжа, про сміливу й успішну козацьку оборону та про тяжке поранення Дара. Мав уже намір розкрити тайну його роду, але здержався й не виявив. »Нехай це буде несподіванка« — подумав. Уголос відізався:

— Приїдь, Ланю, конче. Маю для тебе гарну несподіванку.

— Яку? — поцікавилася.

— Як скажу тепер, не буде це несподіванка, — сміявся.

— Приїдь, побачиш.

— Поїдемо, тату? — спитала батька.

— Я їду. Ви, — як хочете?

— Мамо? . .

Пані Гальшка, усміхаючись, притакнула головою.

— І я поїду. . . І я поїду, — радів Петрусь.

— Про день ми ще повідомимо, — сказав Чаплич, радий, що одержав згоду.

* * *

Коли у волинські ліси у своїй величній красі, в сніжно-білий одяг вдягнена, вступила біла зима, роз'їхались з обох дворів кінні посланці в різні сторони з запрошеннями на день 8-го грудня. З різних околиць Волині поспішили гості і то не тільки мужчини, але і їхні дружини, і молодь у Тернівку та у Луганів, бо розійшлася вже подекуди вістка про сотника Чорнокрила та про його дивну життєву долю.

В ясний зимовий день, коли білі килими, на яких соняшне проміння розсипало самоцвітні вогні, вкривали землю, коли неначе зачаровані й заворожені непорушно стояли дерева, немов вичікуючи на якийсь небуденне, незвичайне явище, відбулися лови. Хоча їх вислід був багатий, хоч покладено багато звірини, і то не лише зайців, кізлів, лисів, але й оленів, лосів і диків, хоча жертвою полювання впала і жорстока, немилосердна рись, і навіть два мандрівні вовки, що забігли сюди з дальших сторін, все ж таки не обійшлося без прикрих пригод.

І так поранена вистрілом із рушниці розлючена рись кинулася на пана Кирдея, і заки згнула під ударом топора, вспіла покалічити його рамено. Один із наганячів — бо лови відбувалися з нагінкою — провалився у якусь яму, потовкся сильно та звихнув ногу так, що треба було його віднести додому.

Дивну також та незвичайну пригоду вже після ловів мали пані Лаврова, Ланка і Дар.

Після ловів Дар, дізнавшись від Чаплича, що з Зарослів приїхали Лаврови, поспішив до Луганова, щоб їх повітати. І пані Лаврова і Ланка знали вже від Чапличевої, що він Боговитин, та щиро раділи, що він віднайшов свою рідню, і то загально відому й шановану. Не знав про це тільки Лавр, що повітав Дара як сотника Чорнокрила.

Коли вони з Луганова виїхали до Тернівки, обидві жінки їхали в санках, а Дар товаришив їм верхи на Вихрі, якого привів йому з Голуб'ятини його джура Сидір. Лавр залишився ще в Луганові та мав виїхати разом із Чапличами. Коли санки з обома панями були на лісовій доріжці, вискочив несподівано з гущі на дорогу великий дик, переляканий недавно нагінкою, і так нагально та з таким гуком, що коні кинулися вбік, вивернули санки й обидві жінки злетіли з саней. Роз'юшений дик біг просто на них. Дар швидко зіскочив з коня, щоб загородити дикові дорогу. Але випередив його Вихор, підбіг до дика й кинувся на нього, привалюючи його передніми ногами до землі. Одначе дик мав ще силу. Вихор був би криваво заплатив за свою сміливість, коли б Дар не

прийшов йому з поміччю та сильним ударом не поклав звіра.

Коли всі гості з'їхалися до Тернівки, де вже під дбайливим оком пані Евдокії довгим рядом стояли заставлені і прибрані столи, в час вечері підвівся з місця найстарший із мужчин, пан Ромуальд Солтан та забрав слово:

»Дорогі пані й панове! Ніхто з нас, — говорив, — не знає, якими стежками піде його життєва доля. А вона химерна, змінлива. *Fortuna mobilis est* — каже латинська приповідка. Вона в Божих руках. Різно діється на світі. В людському житті, як на тій довгій ниві, — висловив знову наш нарід свій досвід — усяко буває: і кукіль і пшениця. Так і наша достойна господиня довгі роки зустрічала на своїй дорозі тільки колючу тернину. В смутку та в горю волоклися її дні. І ось Господь змиливався, бо дивні є діла Господні. На її тернистій дорозі зацвіла квітка великої радості. В козацькому сотнику Чорнокрилі віднайшла свого втраченого сина. З тієї нагоди святкуємо сьогодні свято Божої ласки. Нехай же вільно мені буде від нас усіх висловити нашу радість, що доля всміхнулася до неї та побажати їй, щоб довгі літа тішилася своїм сином, його успіхами, його щастям. І дорогому нашому сотникові Чорнокрилові-Боговитинові бажаю від нас усіх, щоб щаслива була його доля, щоб у своїх змаганнях та в боротьбі за волю свого народу йшов від успіху до успіху, від перемоги до перемоги«.

У час промови Солтана великанське здивування відбилося на обличчі Лавра. Мимохіть поглянув на свою дружину й побачив, що вона дивиться на нього та що її очі грають іскорками сміху. Похопився та почав гладити бороду, немов би то нічим незвичайним він не здивувався. Коли після промови Солтана втихли оплески й гомін, поглянула пані Боговитинова на Дара. Впертим поглядом вдивлявся він у вродливу постать Ланки, що, здавалося, захопилася огляданням вишивок на скатерті.

Тим часом Воротинський, якого молодий Чаплич також запросив на полювання, сидючи поруч Ганни Лукомської, повної життя чорнявки з бистрими, веселими очима і легко нахилившись до неї, шептав їй притишеним голосом: »Таку я вже, панно Ганно, натуроньку маю, що як сяду коло вас, то все забуваю.«

— Скільки разів співали ви вже таку пісеньку дівчаттам? — граючи весело очима, питала панна Лукомська.

— Не пригадую собі, щоб колинебудь співав так комуся. Це перший раз щось таке зі мною діється.

— Що саме?

— Трачу пам'ять і притомність.

— Може це від меду, пане Воротинський? — сміялася.

— Не від меду, не від меду. Я й про мед забув. Коби то від меду! Був би рятунок. А то у ваших очах це забуте зілля.

— То є надія й потіха, що й про сьогоднішній вечір скоро забудете.

— Ніколи вже...

Після вечері на прохання пані Лаврової Дар грав на бандурі, проголошуючи думу про Марусю Богуславку, бранку турецького вельможі, розповідаючи:

*»Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вони тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видають...«*

і далі, як то Маруся, одержавши ключі від темниці від турецького пана, зійшла в час його неприсутности до в'язниці та визволила напередодні Великодня всіх українських в'язнів... — Своім гарним голосом та мистецькою, зворушливою грою на бандурі зробив велике враження на присутніх і проклав собі дорогу до їхніх сердець.

СВІТАНОК

Наступного дня гості, обдаровані впольованою дичиною, роз'їхалися. У Тернівці задержалися ще тільки Лаврові. Пані Боговитинова гостила їх з окремою сердешністю та із щирим теплом, бо знала від Дара, як пригорнули його в тяжкій хвилині його життя та бачила, з яким захопленням він водив очима за постаттю Ланки. Перед їх від'їздом мав Дар іще розмову з Ланкою.

— Панно Ланко! Маю до вас велику просьбу, — промовив без окремих попередніх слів.

— Яку, пане Боговитин?

— Щоб ви стали моєю дружиною. Як безрідний сотник Чорнокрил я не посмів вас про це просити. Тепер прошу.

Хоч ясні хвилині огні перебігли по її личку, відповіла:

— Не можу, пане Боговитин, — при чому намагалася з усіх сил прибрати якнайповажніший вигляд.

— Чому, панно Ланко? — збентежений та боляче зраниений її відповіддю ледве зміг запитати Дар.

— Бо я рішила вийти заміж за сотника Чорнокрила, якщо він мене попросить.

— Згодилися б вийти за сотника Чорнокрила? — питає безмежно врадуваний.

Притакнула головою.

— Згодилася би.

— Богодар Боговитин залишається й далі сотником Чорнокрилом і просить вас стати його дружиною.

— Дуже просить?

— Дуже. Адже всі його думки від хвилини, коли останній раз бачив вас, панно Ланко, залишилися при вашій дорогій постаті, при вашій чудовій вроді, при ваших прекрасних очах, що колись із його причини такі рясні ронили сльози, яких він до смерти не забуде.

З деяким смутком глянула на нього.

— Піде воювати з татарами й турками, мене залишить.

— І тоді не залишить. Уся його душа буде при вас. Всі його почування та всі думки.

— Згода, пане Даре. Я знаю, що він козацький сотник, знаю, що в житті ждуть на нього небезпеки. Але саме тому, що тих небезпек він не лякається, що сміливо йде їм назустріч з любови до рідного краю та рідного народу, я хочу стати його дружиною, дружиною лицаря. Моя згода вже є.

Глибоко зворушений її словами відізався:

— В короткому часі я буду в Зарослях і попрошу ваших батьків, Ланю. При їхній згоді намітимо й визначимо день нашого вінчання. Добре?

— Так.

Після від'їзду Лавра та його родини взявся Дар щиро й охоче до діла, дорученого йому полковником.

Користаючи з нагоди, що треба йому було після ловів відвідати всіх гостей, які були в його домі та подякувати їм, їздив він скрізь — декуди з матір'ю, декуди сам, — наладжував взаємини, вів своє діло між українською шляхтою на Волині, де знаходив зрозуміння й готовість до нового зриву. Деякі з-поміж українських панів приобіцяли йому помагати в його ділі, розворушувати людей,

гуртувати народні сили. Роботу серед селянства з великим успіхом вели на його поручення Терлич і Курочка, що на його прохання за згодою Лавра прибув із Зарослів.

Як у світі природи, так і в житті людини й цілих народів бувають ночі, довгі, темні, понурі, безнадійно лиховісні. Але після них часто розвиднюється, випогоджується, прояснюється. На місце безвиглядної, грізної темряви приходять ясний світанок. Такий погідний, ясний світанок після довгої, темної ночі прийшов у житті пані Боговитинової, що віднайшла свого сина. Такий ясний, радісний світанок завітав у душі Дара, що його несподівано життя обдарувало великою любов'ю двох найдорожчих йому осіб. Такий світанок заяснів і в житті українського народу. Правда, бушували ще бурхливі вітри, але розвиднювалося, яснів світ. Будилася, росла, кріпшала національна свідомість, родилася охота боротися за право до вільного життя. На Правобережжі, де ще недавно була руїна, закипіло нове життя, ожили міста, хутори, села, гуртувалися сили народу до нового проти-польського повстання. І воно спалахнуло широким огнем, що захопив Правобережжя, Волинь і Галичину буйним та грізним полум'ям народнього гніву.

КІНЕЦЬ

З М І С Т

	Стор.
ПРО АВТОРА	6
ПЕРЕДМОВА	9
ПРИ ДЖЕРЕЛІ	11
СТАРЕ ГНІЗДО	15
ЯК У СНІ	19
ДЕ ЖИТА ЦВІТУТЬ	25
СНІГОВІЯ	29
ВОВЧИЙ ЯР	33
»СТІЙ!«	36
СЕРЕД ДРІМУЧИХ ЛІСІВ І ТИХИХ ОЗЕР	41
НЕЗГОСНА РАНА	46
ДОБРЕ БРАТСТВО КРАЩЕ БАГАТСТВА	49
НА РОЗСВІТІ, НА ЗАРАНЦІ ІЩЕ СПАЛИ БУСУРМАНЦІ	54
ЯК ПІНА НА РІЦІ	57
ДВІЧІ МОЛОДИМ НЕ БУТИ	61
НІЧ БУЛА ТЕМНА	64
А КОЗАКА ШАВЛЯ СТЕРЕЖЕ	68
І НА ЖАЛКУ КРОПИВУ МОРОЗ БУВАЄ	72
НАД ТЯСМИНОМ	75

ЗОЗУЛЯ КУЄ	79
ЗУСТРІЧ	82
УНАДИВСЯ ЖУРАВЕЛЬ	86
ТРИНАДЦЯТИЙ ДЕНЬ	89
А СОН НЕ БЕРЕТЬСЯ	94
ЯКИЙ ЙОГО РІД?	98
НЕСПОДІВАНКА	103
»КОТИТЬСЯ ВІНОЧОК ПО ПОЛЮ...«	107
КРИВАВА ГОСТИНА	110
НА »БОЖІЙ ДОРОЗІ«	114
ХИМЕРИ ДОЛІ	117
»ДЕ Я?«	121
ВІДКРИВСЯ СВІТ	126
ВИХОР	130
СВІТАНОК	135
